

נוכח עזה: סיאגה ישראלית

מאז 1948 מאתגרת עזה את הציונות, מאבק שעדיין לא תם. הוא משך את העיר אל העמוקה שבתהומות, והשכיח ממנה את רוב קורותיה, שטופי השמש וברוכי היבול. מסע היסטורי, אסטרטגי ותרבותי אל הגיהנום וחזרה

עד היכתב שורות אלה קוממה מדינת ישראל את הריסות מסילת-הברזל מיד-מרדכי דרומה. ביום 14.11.1957, שנים עשר יום לאחר כיבוש עזה, נכנסה אל העיר רכבת ישראל הראשונה. תיקונה של מסילת הברזל לאורך תשעה קילומטרים, וחידושה לאחר הפסקה של שמונה שנים, נעשו כדי להקל על חיבור רצועת-עזה עם המדינה, ליעל את הובלת צרכי המזון שמספקת אונרר"א לפליטים, להחיש את הובלת פרי-ההדר של הפרדסנים הערביים צפונה ולצרפו לשיווק פרי-ההדר הישראלי.

עם כיבוש הרצועה, נספח לישראל גם אזורה הימי-הקונטיננטלי. ספינות-דיג של זרמים התיישבותיים ושל קואופרטיבי-דיג בארץ יצאו אל שדות הדיג העשירים בחופי הרצועה ובחופי אל-עריש והביאו עמהן שלל רב.

בעיית הפליטים ועתידם תלויה בהסדר של שלום עם הארצות השכנות, שכפו על ערביי א"י את גורלם, בשילובם של נחל-מצרים ואגן ניקוזו במערכת ההשקאה של הנגב וחצי-האי סיני, בפיתוח השטחים המשתרעים ברחבי הנגב [...] ובנכונות המדינות הערביות ואו"ם להטות שכם לשיקום הפליטים.

(יוסף ברסלבסקי, מרצועת עזה עד ים סוף, הקיבוץ המאוחד, תשי"ז. נכתב כחודשיים לפני פינוי כוחות צה"ל מסיני ומעזה, לאחר כיבושם במבצע קדש)

א. עזה עד מלחמת השחרור

עזה היא מן העתיקות והחשובות שבערי ארץ ישראל: נקודת ציון הנזכרת אינספור פעמים במקרא, ויישובה רציף זה אלפי שנים. היא נמנית עם ערי מישור החוף הדרומי, הנמתח מן הירקון ועד לנחל הבשור-גרר, או שמא מיפּו ועד עזה, וחולקת עימן את המאפיינים הגיאוגרפיים העיקריים שהביאו אליהן מתיישבים ופריון חקלאי

מאז ימי קדם: אקלים נוח, אדמה נוחה לעיבוד, מי תהום גבוהים וגישה אל הים.

עזה נזכרת במקרא, בין השאר, כגבולו הדרומי של "הכנעני" (בראשית י', יט), וכגבול ממלכת הענק של שלמה (מלכים א' ה', יא). עם כיבוש הארץ היא נזכרת כאחת מערי יהודה ("אֲשֶׁדּוּד בְּנוֹתֶיהָ וְחֶצְרִיהָ עֵזָה בְּנוֹתֶיהָ וְחֶצְרִיהָ", יהושע ט"ו, מז); "וַיִּלְכְּדוּ יְהוּדָה אֶת עֵזָה וְאֶת גְּבוּלָהּ וְאֶת אֲשַׁקְלוֹן וְאֶת גְּבוּלָהּ", שופטים א', יח) – אך גם כחלק מן "הארץ הנשארת", שאותה לא הורישו בני ישראל, בהיותה אחת מחמש ערי הפלשתים – עזה, אשדוד, אשקלון, גת ועקרון (יהושע י"ג, ג), כולן במישור החוף הדרומי. ייתכן כי התמונה העזה ביותר של עזה במקרא היא זו של שמשון, החובק את עמודי הבית שעל גגו חוגגים שלשת אלפים איש ואישה, אויביו הפלשתים השוחקים לו, וקובר אותם איתו.

אם בעבורנו דרום הארץ היא "פריפריה", לא כך היה בימי אבותינו: סיפורי האבות מתרכזים, במידה רבה, במרחב הזה. אברהם, יצחק ויעקב נעים כל העת בין הרי חברון למישורי באר שבע, ובשעת הצורך "יורדים" אל ארץ גרר הפורייה, הנמצאת ככל הנראה במה שמכונה כיום חבל אשכול – או "העוטף" – ופתחת רפיח, כלומר מדרום לעזה. תמונת העולם הארכיאולוגית ורשימות הערים בנחלת יהודה, מספרות שבעידן זה היו אזורים מערב הנגב חבלי ארץ עשירים ומאוכלסים בצפיפות יחסית. בתקופת התלמוד, היא התקופה הרומית, התאפיין האזור בהתיישבות יהודית ענפה.

בניגוד לרוב ערי הארץ העתיקות, התקופות שבהן הייתה עזה עיר יהודית או ישראלית מעטות. למעט תקופות מוגדרות בימי ממלכת יהודה ובימי ממלכת חשמונאי, שלטו בה עמי נכר, מן הפלשתים ועד למצרים. אך גם לאחר שאבדה ריבונות יהודית מן הארץ בכלל, הייתה בעזה נוכחות יהודית, לעיתים אף קהילה מבוססת. שרידים ארכיאולוגיים מעידים על נוכחות כזו בתקופה הביזנטית, וסיפורי נוסעים – בתקופה הממלוכית (המאות ה"ד-ט"ו). בעזה יש "ששים בעלי בתים יהודים ויש להם בית-כנסת יפה וקטן וכרמים ושדות ובתים", סיפר ר' משולם, נוסע יהודי מפירנצה, וכמה שנים אחר כך תיעד ר' עובדיה מברטנורא כיצד "ביום השבת באו כל זקני הקהל והפרושים לסעוד עמנו, ובהביאו אשישי ענבים ופירות כמנהגם, ושתינו שבעה או שמונה כוסות קודם אכילה, והיינו שמחים". משנות השלטון הארוכות של האימפריה העות'מאנית בעיר בולטים שני שמות יהודיים: ישראל נג'ארה, משלהי המאה ה"ט"ז, רב ופייטן (מחבר "יה ריבון עולם", "יעלה בואי לגני", "יודוך רעיוני" ועוד), ונתן העזתי, שפעל בעיר באמצע המאה ה"ז, ואף הכריז בה לראשונה על משיחיותו של שבתי צבי.

קהילה יהודית שהתבססה על מסחר וחקלאות – עזה הייתה גם מרכז לתוצרת החקלאית של הסביבה, וגם נמל שוקק לייצוא וליבוא שבתקופות מסוימות היה לנמל הראשי של הארץ – המשיכה להתקיים בעזה עד לעידן המודרני. באמצע המאה ה"ט" גורשו היהודים מעזה, אך הם שבו אליה כקבוצה מאורגנת לקראת סוף המאה, בין

היתר מכוח חזונו של קלונימוס זאב ויסוצקי, שביקש ליצור "גרעינים יהודיים" לערים המרכזיות הערביות של הארץ. היהודים התקבלו בסבר פנים יפות, וביססו בעיר קהילה אדוקה שחיה בהרמוניה עם השכנים הערבים. "היחס בין הערבים והיהודים הוא טוב מאוד ומעולם לא סבל יהודי בעזה בעד זה שהוא יהודי", נכתב ב"הפועל הצעיר" ב-1910. שכנות טובה זו הסתיימה, כמו בחברון, בשנת תרפ"ט: בעקבות האיומים וניסיונות הפגיעה, פינו הבריטים את העיר מיהודיה – והיא ריקה מיהודים עד עצם היום הזה.

מעניין לציין, כי בראשית המאה העשרים הייתה עזה יעד לתכנון ציוני שאפתני. עזה של מפנה המאה העשרים הייתה ידועה במחנק של סמטאותיה העתיקות ובסניטציה הגרועה, עד שרבים מתושביה היו "בורחים" בקיץ אל כפרי הבדואים. כדי לקדם התחדשות ופיתוח כלכלי, החל השלטון העות'מאני בראשית המאה לקדם תוכנית להקמתה של שכונה מודרנית באזור החולות, שהשתרעה בין עזה לבין החוף, הלא היא שכונת א-רימאל ("החולות"). כמה ממנהיגי היישוב העברי בעת ההיא, ביניהם שינקין, רופין ולבונטין, ביקשו לנצל את ההזדמנות של פיתוח החולות ולייסד שכונה עברית שתאפשר ליהודי עזה לצאת אל המרחב ולכונן סביבה משלהם – ממש במתכונת יצירתה של "אחוזה בית" מחוץ ליפו, הגרעין שממנו צמחה תל-אביב. תוכניות נטו, כספים הוקצו, אך בסופו של דבר מלחמת העולם הראשונה סתמה את הגולל על התוכנית. א-רימאל, אגב, הוקמה בסופו של דבר בשנות המנדט הבריטי, והפכה לשכונה החשובה ביותר בעזה – כלכלית ומנהלית. בשעת כתיבת שורות אלה היא נתונה תחת התקפה מסיבית של כוחות צה"ל. השליטה הבריטית בחצי האי סיני שקדמה למלחמת העולם הראשונה, הולידה גם תוכניות ציוניות להתיישבות באזור אל-עריש, כלומר במרחב שממערב לרפיח – מרחב שכונה אז "הנגב המצרי-בריטי" – תוכניות שעסקו בהן בין השאר הרצל ולבונטין, יואל משה סלומון ועקיבא אריה וייס.

כאמור, יהודים עזבו את עזה ב-1929, ולא שבו אליה עוד. בשאר יישובי האזור – ובראשם חאן יונס, הגדולה בעיירות שמדרום לעזה, ובמג'דל ששרידיה משולבים כיום בעיר אשקלון – לא היה יישוב יהודי גם לפני כן. הדרום – שכולו כונה אז "הנגב" – היה החולייה החלשה בהתיישבות הציונית עד שנות השלושים. רחובות הייתה המושבה המבוססת הדרומית ביותר, ובאר טוביה – שהוקמה וננטשה והוקמה שנית ושלישית – נקודת הקצה הדרומית. רק ב-1939 נמתח גבול ההתיישבות עד לנגבה, ובשנות הארבעים המוקדמות קמו ניר-עם, יד-מרדכי ובארות-יצחק. לקראת שרטוטה של מפת החלוקה נעשתה הפריצה הגדולה, עם הקמתן של "י"א הנקודות בנגב" בלילה אחד, במוצאי יום הכיפורים של תש"ז (אוקטובר 1946). בין הנקודות שעלו בלילה הזה נמצאים בארי, נירים ותקומה – כיום ב"עוטף" – וכן כפר-דרום, ממזרח לעיירה (הקטנה אז) דיר אל-בלח, היישוב העברי היחיד בתחומי מה שלימים יקרא "רצועת עזה".

תוכנית החלוקה, שנתקבלה באו"ם בכ"ט בנובמבר 1947, התחשבה במידה רבה בהיאחזות העברית בנגב, ונכללו בה רוב הר הנגב (השומם בעיקרו) בשטחים שנועדו ל"מדינה היהודית", וכן נתח נאה של צפון הנגב. אך אזור התיישבות זה נותק מהחוף: רצועת החוף הדרומית של הארץ, מאזור אשדוד של היום ועד רפיח, ניתנה כולה ל"מדינה הערבית", ובכלל זה היישובים העבריים ניצינים, יד מרדכי וכפר דרום.

תוכנית החלוקה, כידוע, לא התממשה מעולם, ומדינה ערבית ארצישראלית לא קמה. במקום זאת נאבק היישוב העברי בצבאות מדינות ערב הפולשות, ומולם ניהל את שרטוטה מחדש של מפת הארץ – שנקבעה רק בהסכמי שביתת הנשק שבתום מלחמת העצמאות. הצבא המצרי שביקש להגיע למרכז הארץ נבלם מדרום ליבנה, ובלחימה שנמשכה חודשים ארוכים חודשה הזיקה של היישוב העברי עם אזורי הנגב הנצורים, והטריטוריה בשליטת הצבא המצרי הלכה ונצטמקה.

בסופו של דבר, המרחב שנותר בשליטתו היה רצועה שנפרשה לאורך כ-45 ק"מ מאזור זיקים ועד לגבול מצרים ברפיח, ורוחבה נע בין 5 ל-13 קילומטרים. הייתה זו טריטוריה נטולת יהודים (כפר-דרום פונתה לאחר קרבות גבורה ארוכים, והיא תשוב אל הרצועה רק ב-1970, כהיאחזות נח"ל), שבה עיר אחת בינונית וכמה עיירות וכפרים, כמעט כולם ערביים מוסלמיים. ערב מלחמת השחרור מנתה העיר עזה פחות מ-40 אלף תושבים; בעיירה חאן-יונס נמנו כ-12 אלף תושבים; ועם ג'בליה, באני-סוהילה, דיר-אל-בלח וכפרים נוספים מנתה אוכלוסיית הרצועה כולה כ-70 אלף תושבים (בהתבסס על נתוני המפקד הבריטי ב-1945) – מתוך יותר ממיליון הערבים שחיו באותה העת בתחומי פלשתינה-א".

ב. הולדת הרצועה ובעיית הפליטים

בחודשים האחרונים של 1948, בסדרת מבצעים שראשיתה במבצע "יואב" וסיומה במבצע "חורב", השתלטה ישראל הצעירה על רוב שטחי הנגב, שפלת יהודה ומישור החוף הדרומי, ודחקה את הצבא המצרי אל מה שעתידי להיקרא מאמצע 1949 "רצועת עזה". לא רק הצבא המצרי נסוג: ההשתלטות העברית על מרחבי הדרום הניסה מהם רבבות רבות של ערבים, חלקם לכיוון הרי חברון וחלקם לכיוון הרצועה. מישור החוף הדרומי ושפלת יהודה – המוכרים לישראלים כאזורים נטולי אוכלוסייה ערבית – היו מנוקדים בעשרות כפרים ערביים, וכנראה זכאים לתואר השטח שממנו נעקרו היישובים הרבים ביותר במהלך מלחמת העצמאות.¹ האוכלוסייה שנותרה במג'דל – לימים אשקלון – הוצאה משם במעין טרנספר מרצון בסוף 1950 – בעיקר לרצועת עזה.

עם תום המלחמה הוערך מספר הפליטים הערבים שהגיעו לרצועה בכ-200 אלף, יותר מפי שניים מן האוכלוסייה המקורית בשטח.

"מבחינה דמוגרפית היתה זו מהפכה", נכתב במסמך צה"לי, "מבחינה כלכלית היה זה אסון. לא זו בלבד שהפליטים הגיעו לרצועה לאחר שאבד להם רכושם ומקורות תעסוקתם; גם רוב קרקעותיהם של התושבים הקבועים באזור נמצאו בתחום השטח הישראלי, ואלפי חקלאים מקומיים נותרו ללא קרקע [...] ניתוקה של הרצועה מן העורף הכלכלי שלה, ותוספת של רבבות פליטים, רובם חקלאים וסוחרים, לאזור שהיה בלאו הכי מפגר מבחינה כלכלית ומאוכלס בצפיפות (במונחי הימים ההם – י"ש) – יצרו איפוא בעיות חמורות ביותר. כדי לפתור בעיות אלה, היה צורך במאמץ עליון מצד השלטון המדיני לפיתוח כלכלי מואץ של האזור ויצירת מקורות תעסוקה – או עידוד הגירתם של הפליטים לאזורים אחרים בארצות ערב, או לארצות-הגירה שמעבר לים".²

הרצועה שינתה את פניה לבלי הכר. היא הפכה במידה רבה למחנה פליטים אחד גדול, וכפי שנראה בפרק הבא השלטון המצרי דאג להותיר אותה כך – ואף להפוך אותה למעין "סיר לחץ" לאומני, ולנשק הסברתי במאבק הערבי נגד קיומה של ישראל.

*

פרשייה זו מימי מלחמת השחרור אינה היסטוריה אלא אקטואליה: הותרת הפליטים בעלבונם, הפקדתם בידי ארגון שאינו פועל לשיקומם (אונר"א), הנחלת נרטיב השיבה לדורות הבאים, וההתעקשות שלא לפתור את הבעיה בדרכים אחרות (שאינן החרבת ישראל), הובילו את הסכסוך הישראלי-ערבי לכמה משיאיו המדממים, ובהם למלחמה שבה אנו מצויים היום. נניח אפוא לקצב ההיסטורי הנינוח ונאמר כמה דברים בעניין זה.

מאז מלחמת העולם השנייה הורגל העולם לטפל בפליטי מלחמה במהירות באמצעות אחת או יותר מדרכי השיקום המקובלות. השיח על שיקום פליטים מתנהל לרוב על פי עקרון שלושת הנתיבים. נתיב ראשון, מועדף במידת האפשר, הוא השבת הפליטים לארץ מוצאם. נתיב שני הוא שיקום הפליטים במרחב שאליו ברחו – כלומר הפיכתם מפליטים לאזרחים רגילים; זהו הנתיב המצוי ביותר. נתיב שלישי הוא שיקום הפליטים בארצות אחרות, מדינות שפותחות את שעריהן לפליטים במכסות כאלה ואחרות. מיליונים רבים של פליטים מסכסוכים וממלחמות בין מדינות ובתוך מדינות, מטופלים בידי נציבות האו"ם לפליטים – גוף רב השפעה ועתיר זכויות, זוכה פרס נובל לשלום, שהוקם ב-1950 והחליף סוכנות או"ם אחרת (ארגון הפליטים הבינלאומי) שפעל משנת 1946. נציבות האו"ם לפליטים מצליחה לא רק לשמור על חייהם של בני אדם שנעקרו ממקומם, אלא גם להביא לשיקומם ולהוצאתם ממעגל הפליטות בתוך שנים בודדות.

מכל הקבוצות האתניות המעורבות בסכסוכים בעולם, ישנו ציבור אחד בלבד (!) שבו הנציבות אינה מטפלת – הפליטים הפלשתינים – כן, ההם מ-1948 – והם מטופלים עד היום בידי סוכנות ייעודית, אונר"א (UNRWA) – או כפי שהיא נקראת במקורות

ישראלים של העבר, סס"ת (סוכנות הסעד והתעסוקה), בהתאם למשמעות שמה המלא באנגלית: United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East. זוהי הסוכנות היחידה של האו"ם המוקדשת לקבוצה אתנית-לאומית אחת. היא היחידה שפועלת במתכונת "חירום" (ולכן אינה משקמת פליטים, אלא רק "מתחזקת" אותם) כבר יותר מ-70 שנה, והיחידה שמותירה את המטופלים בה במעמד "פליט" – ואף מאפשרת "הורשת" המעמד לדורות הבאים.³

בעולם סביר, פליטי 1948 הערבים היו צריכים להיות היום לא יותר מזיכרון היסטורי ישן – בדיוק כמו מאות אלפי הפליטים היהודים ממדינות ערב שגורשו באותם חודשים ממש, ללא רכושם הרב, ומצאו מקלט במדינה העברית הצעירה. מלחמת העצמאות הייתה טראומטית, ללא ספק, כמו כל הגליה וגירוש וכמו כל שינוי דרמטי בסידורי הכוחות – אבל היא הייתה אירוע היסטורי מכונן שיצר לראשונה מדינה יהודית, ולווה בחילופי אוכלוסין (כמו תהליכים מקבילים רבים במוצאי מלחמת העולם השנייה – העתקת מיליוני גרמנים מצ'כוסלובקיה ומפולין, ומיליוני מוסלמים מהודו לפקיסטן והינדים בכיוון ההפוך). כשם ששוקמו הפליטים היהודים בארץ, היו אמורים הפליטים הערבים להשתקם בארצות ערב – ובכל מקרה, כעבור שנים רבות, להפוך להערת שוליים היסטורית. אבל מישוהו טרח לשמר את הפליטים הפלשתינים במצוקתם ובתסיסתם, ולהופכם לאיום מתמיד ורוחש על הלגיטימציה של מדינת ישראל הצעירה. הראשונים לעצב את האסטרטגיה הזו היו המצרים, והיא ללא ספק נותרה עד היום ההצלחה הגדולה ביותר של ההתנגדות הערבית לישראל: בזכותם נותרה "הבעיה הפלסטינית" כאבן נגף נצחית נוכח מדינת ישראל, שהבינה מן היום הראשון ש"שיבה" פירושה הכחדה. שימור בעיית הפליטים הוא הדלק של ההתנגדות, ולו מניית-יסוד בדם הרב שנשפך באזור מאז ועד היום.

לאחר שהייתה מעורבת בשנים הראשונות בתוכניות ליישוב מחדש של הפליטים – עובדה שאין לה כל רמז ברטוריקה הרשמית של אונר"א, המקפידה עד היום להכריז כי "אין לה מגדט לשיקום פליטים" – הפכה אונר"א דווקא לאלטרנטיבה לכל רעיון של שיקום ממשי של הפליטים. הארגון, הנתפס בישראל כגורם "חיובי" (בניגוד לגורמים כמו חמאס) וצבוע בצבעי הכחול-לבן המרגיעים של האו"ם, הוא כנראה הארגון החשוב ביותר המטפח במשך דורות – באמצעות מוסדות החינוך שלו – את נרטיב "השיבה", שכולו דה-לגיטימציה לישראל מראשיתה, וחלק מהשלכותיו הם העוינות העמוקה לישראל וליהודים והקושי לקדם רצון בשלום.

הארגון רואה עצמו כפועל מכוח סעיף נושן בהחלטה של האו"ם במוצאי מלחמת העצמאות (סעיף 11 של החלטה 194), הקובע ביחס לפליטים הערבים שיצאו מתחומי ישראל כי "הפליטים אשר ברצונם לשוב לבתיהם ולחיות בשלום יורשו

לעשות זאת במועד המוקדם ביותר האפשרי מבחינה מעשית [...] על ועדת הפיוס לסייע לשיבתם למולדת, ליישובם מחדש וכן לשיקומם הכלכלי והחברתי של הפליטים". החלטה זו – הכרוכה, אגב, בנכונות הפליטים השבים לחיות בשלום עם ישראל – הייתה בלתי מעשית כנראה מן הרגע הראשון, ובהמשך אף אותה "ועדת פיוס" (UNCCP) שנתבקשה לקדם את הפתרון הבינה זאת.⁴ מבחינת אונר"א, בכל אופן, הזמן ככל הנראה עמד מלכת ב-1949, והזמירות הנושנות ממשיכות להניע את הארגון, שהוא השחקן הגדול ביותר מסוגו במגרש האזורי (הארגון מעסיק כ-30 אלף עובדים ותקציבו ב-2022 היה גדול מ-1.5 מיליארד דולר).

מבחינה אסטרטגית, ישראל הייתה צריכה להיות הגורם הפעיל המרכזי בחתירה לשיקום הפליטים ויישובם, וגם בהתנגדות לקיומו של אונר"א ולהמשך פעילותו לאורך השנים. אלא שלמעט ניסיונות בודדים שנזכיר להלן, ישראל כמעט לא עשתה דבר. הפחד העמוק מהכרה באחריות לבעיית הפליטים מחד גיסא, והנחות הרבה שבקיומו של ארגון כמו אונר"א המטפל בהיבטי רווחה רבים של האוכלוסייה מאידך גיסא, הביאו את ישראל לזנוח את החזית הזאת – ולאפשר את שגשוגה עד היום הזה.

ישראל גם לא עשתה דבר לסייע להגירה של פליטים מעזה: היא מעולם לא ביקשה ממדינות אחרות לקלוט אותם, ואף הערימה ומערימה קשיים, מסיבות ביטחוניות, על התנועה של פלסטינים מעזה, גם כאשר זו הדרך שלהם אל נטישת הסכסוך המדמם וחסר התוחלת לטובת חיים חדשים.

ג. בשלטון מצרים: 1949-1967

ישראל הצעירה ראתה את רצועת עזה כאיום, ובצדק: מן הרצועה עברו כל העת "מסתננים", בעיקר מסיבות כלכליות, וסביב הגבול היו תקריות אינספור שגבו רכוש רב וחיי אדם. מעקב אחר אינספור התקריות סביב הגבול – נטול הגדר, ובתחילה אפילו נטול כביש לאורכו – מלמד על קיומו של אזור דמדומים, שבו מתנהלת מלחמת-הטרדות של רכוש ונפש בין פליטים ערבים מכאן, ועולים חדשים (פליטים יהודים) משם, לצד קיבוצניקים, חיילים בצה"ל הצעיר וחיילים של הצבא המצרי.

מצרים לא סיפחה אליה את הרצועה, אלא השליטה בה משטר צבאי. היא הותירה את הפליטים במחנות, ואת הטיפול בהם לסוכנות האו"ם. לצד השגרה העגומה, מלאת האבטלה והעוני, גיששו גורמים בינלאומיים, בהם אונר"א ולעיתים גם המצרים עצמם, בכיוון של הוצאת הפליטים מהמחנות. אונר"א טרם "הפנימה" אז את עיקרון הנצחת הפליטות, והיא הייתה מעורבת לא רק בבניית בתים שיחליפו את אוהלי הפליטים, אלא גם בארגון הגירתם של כאלף פליטים מהרצועה למדינות שונות, ואף בתוכניות לפתרונות בהיקף רחב יותר, בשיתוף עם מצרים וגורמים בינלאומיים, ליישוב מחדש בצפון סיני או בלוב. בתחילה, חלק מהמנהיגות המקומית בקרב

הפליטים התנגדו לשיתוף פעולה עם אונר"א, אפילו בשיפור תנאי המגורים במחנות, בראותו אותה כסותרת את התעקשותם על זכות השיבה. הרעיונות הגדולים ליישוב מחדש טורפו בסופו של דבר מכיוונים שונים, חלקם על ידי המצרים וחלקם על ידי המנהיגות המקומית – כל זאת כדי לא לפגוע ברעיון השיבה, שנתפס כאפשרות ריאלית.⁵

לאחר שורה של פעולות ופעולות תגמול, עלו המצרים מדרגה וב-1955 יצרו את ה"פדאיון", אולי ראשון בשורה ארוכה של ארגוני טרור ו"פרוקסי": כוח צבאי בפקוד מצרי, שגויס מבני הרצועה, ויועד מלכתחילה לפעולות טרור ביישובי הספר ובכוחות צה"ל. הפדאיון הטיל את חיתתו על יישובי הדרום, והצורך להתמודד עימו היה אחד הגורמים שהניעו את ישראל למבצע הגדול של כיבוש סיני והרצועה – מבצע קדש, בסתיו 1956. כמה חודשים לפני כן, באירוע שהפך למיתוס ישראלי, נהרג רכז הביטחון הצעיר של נחל עוז, רועי רוטברג, כאשר חולייה של פלסטינים וחיילים מצרים ארבו לו סמוך לגבול. גופתו, שנלקחה אל תוך הרצועה, עברה התעללות, והוחזרה למזרח באמצעות האו"ם. בהספד שנשא על קברו הרמטכ"ל דאז, משה דיין, ניכרים נתוני הבסיס של המתח שבין מפעל ההתיישבות הישראלי ובעיית הפליטים, ואף מעין הדוֹדוּחַ רחוק לפער שבין רצון החיים והשלום מן הצד הישראלי של הגבול ובין מציאות אויב. "מה לנו כי נטען על שנאתם העזה אלינו? שמונה שנים הינם יושבים במחנות הפליטים אשר בעזה, ולמול עיניהם אנו הופכים לנו לנחלה את האדמה והכפרים בהם ישבו הם ואבותיה", אמר דיין. "מעבר לתלם הגבול גואה ים של שנאה ומאוויו נקם, המצפה ליום בו תקרה השלווה את דריכותנו, ליום בו נאזין לשגרירי הצביעות המתנכלת, הקוראים לנו להניח את נשקנו [...] את חשבוננו עם עצמנו נעשה היום. אל נירטע מלראות את המשטמה המלווה וממלאת חיי מאות אלפי ערבים, היושבים סביבנו ומצפים לרגע בו תוכל ידם להשיג את דמנו. אל נסב את עינינו פן תחלש ידנו. זו גזרת דורנו. זו ברירת חיינו – להיות נכונים וחמושים חזקים ונוקשים או כי תישמט מאגרוֹפנו החרב – וייכרתו חיינו". רועי – סיים דיין – הבלונדי הצנום שבא מתל אביב, לא הבין את עומק המתח. "האור בלבו עיוור את עיניו, ולא ראה את ברק המאכלת. הערגה לשלום החרישה את אוזניו, ולא שמע את קול הרצח האורב. כבדו שערי עזה מכתפיו ויכלו לו".

ביום שישי, 2 בנובמבר, לאחר שישראל כבר כבשה בהצלחה את צפון סיני, ובעקבות סדרת תקיפות מצד הפדאיון, פנו כוחותיה לכיבוש רצועת עזה. העיר נכנעה במהירות, ולמזרחת נכבשו גם חאן יונס ורפיח; במהלך הקרבות, וכנראה גם אחריהם, הרג צה"ל מאות לוחמי פדאיון, לוחמים מצרים ואזרחים.⁶ לא היה זה, לפחות מבחינתו של בן-גוריון, כיבוש זמני: אף שמיהר, בלחץ כבד מצד המעצמות, להכריז על נסיגה מחצי האי סיני, החלו במקביל הליכים לקיבוע השליטה הישראלית ברצועת עזה, שאותה קיווה להותיר בידי ישראל. אך הלחצים לא פסקו, ובסופו של דבר, ב-8 במרץ, פחות

מארבעה חודשים לאחר כיבוש הרצועה, נסוגה ממנה ישראל והשלטון המצרי חזר.

רק ארבעה חודשים נמשכה השליטה הישראלית ברצועה, אך היא הובילה איתה – לצד מערכה מדינית נמרצת של בן גוריון, שביקש להותיר את הרצועה בידי ישראל – פעילות ממשלית רבה, שנועדה לייצר שגרת חיים חדשה ברצועה ולהניח בה יסודות למשטר ישראלי ארוך טווח. הרצועה חולקה לארבעה מחוזות, ולצד המושלים הצבאיים מונו עוזרים אזרחיים שהחלו לקדם את פעילות משרדי הממשלה השונים כך שישרתו את תושבי הרצועה ואת כלכלתה, ויבהירו את כוונות ישראל לשליטה ארוכת טווח. הלירה הישראלית החליפה כעבור כחודש את הלירה המצרית כהילך חוקי יחיד, ואנדרטאות לזכר לוחמי הפדאיון נותצו. מסילת הברזל הישנה לכיוון יד מרדכי שוקמה, אם כי הושמשה בשלב זה לסחורות בלבד; בתי דואר ישראל נפתחו בעזה, בחאן יונס, בדיר אל-בלח וברפיח; חודשה פעילות מערכת החינוך, בעיקר באמצעות אונר"א, אחרי "ניקוי" ראשוני של המערכת מהסתה אנטי-ישראלית; משטרת ישראל פתחה ארבע תחנות ולאחר סינון ביטחוני גייסה מחדש רבים מהשוטרים המקומיים; פעילות ענף הדיג חודשה, חקלאי הרצועה החלו לשווק את ההדרים והתמרים שלהם דרך המערך החקלאי הישראלי, ותוכנן חיבור של אזור דיר אל-בלח לקו המים ירקון-נגב, שמימיו הרוו את יישובי חבל אשכול.⁷

פן מוכר פחות של הממשל הישראלי קצר הימים ברצועת עזה היה הקמתה של היאחזות נח"ל ברפיח, במחנה צבאי מצרי נטוש, בראש חודש שבט תשי"ז – ראשית ינואר 1957. חיילי הנח"ל מכרם שלום של אז נשלחו להעתיק את משימתם ההתיישבותית אל דרום רצועת עזה. הייתה זו התיישבות חקלאית קלאסית שהוקמה בחופזה: משק חי מכובד החל לפעול, ותפוחי אדמה ובצל נזרעו על פני מאות דונמים של אדמה חקלאית בתולית. בימי שישי הם אפילו "עשו שוק" ברפיח, כנראה ללא תחושת איום או עוינות. כעבור מעט יותר מחודש, בדיון במטכ"ל, הציע משה דיין להקים במהירות עוד יישוב בסביבת רפיח, הפעם על החוף, מתוך מגמה ליצור רצף יישובי שינתק את הרצועה מהגבול המצרי, ויוביל לסלילת כביש מניר יצחק ועד הים.⁸

ומה אשר לפליטים? הכיבוש קצר הימים של ישראל בעזה לא היה רחוק ממלחמת העצמאות. סוגיית הפליטים עדיין הייתה בסוג של דיון בינלאומי, ונוכחותם בעזה עדיין נתפסה כזמנית. בכל מסמכי המדיניות של התקופה – הן הישראלים והן הבינלאומיים – יש הבחנה ברורה בין האוכלוסייה המקומית, שהוערכה כבת 90 אלף נפש, ובין הפליטים, שמספרם היה יותר מפי שניים – כ-217 אלף. הפליטים היו תחת חסות מסוימת של האו"ם – באמצעות אונר"א – והשיח על עתיד הרצועה נכרך בשאלת עתיד הפליטים. הרצון של בן-גוריון לשמר את רצועת עזה בידי ישראל, הן מסיבות ביטחוניות הן מתוך תפיסה שמדובר בטריטוריה רבת פוטנציאל כלכלי וחקלאי שהיא חלק טבעי של הארץ, הביאה אותו לסגת אפילו מן הווטו המוחלט שהטילה ישראל בשנותיה הראשונות על כל קליטה של פליטים ערבים בתחומיה.

כך, במהלך ההתדיינות הארוכות עם האמריקנים ועם האו"ם, הביעה ישראל נכונות לקלוט חלק מן הפליטים הללו בתחומה, "במסגרת תוכנית כוללת של האו"ם ליישובם". לא כולם, כמובן; "לשאלת פליטי עזה, תשובת שרת החוץ לכל שואל היא שלדעתה יהיה הוגן אם יחד עם השארת השטח בידי ישראל, תידרש ישראל לתרום את חלקה על ידי קבלת חלק מפליטי עזה. מציעה לא לעבור את הפורמולה הזאת מעולם לא נדרשנו לקבל 200,000 פליטים.¹⁰ במילים אחרות, עצם קיומם של הפליטים בטריטוריה של הרצועה לא הוביל איש לחשוב שהם אמורים להישאר שם לנצח; אפילו כשישראל הביעה נכונות לשבור את הטאבו על "שיבה" פלסטינית, הכוונה הייתה ליישוב מחדש של חלק מהפליטים בתחומי ישראל – ושל אחרים במדינות אחרות.

אפשר לסכם ולומר כי ישראל הגיעה לרצועה עם תוכנית, שמהותה בעיקר מה שאפשר לכנות "כיבוש נאור", ברוח הקולוניאליזם הטוב של פעם: מצד אחד גדיעה ביד קשה של החתרנות כנגד הכוחות הכובשים (או שמא: דיכוי לאומיות עוינת), ומצד שני קידום ניכר של הכלכלה והתשתיות לרווחת התושבים, והענקת מידה רבה ככל האפשר של ניהול עצמי. עזה, כך סברו כנראה בירושלים, תישאר תחת ממשל צבאי – כפי שהיו באותה העת, עדיין, המשולש הערבי של השרון ואזורים נרחבים בגליל שבהם רוב התושבים היו ערבים.

האם יכולה הייתה ישראל להמשיך לשלוט בעזה ולהביא אותה להשלמה עם ישראל, לשגשוג, ואולי גם לפתרון בעיית הפליטים? האם קונספציית הכיבוש הנאור, החצי-אוטונומי, כשלה או הצליחה?

קשה כמובן לענות על כך, שכן הנסיבות הבינלאומיות הכריחו את ישראל לסגת מן הרצועה ומצרים שבה אליה. אבל כל מי שמתבונן במהלך קצר-הימים של הריבונות הישראלית אינו יכול אלא להתרשם שבעוד המצרים הזניחו את הרצועה וגזרו עליה עוני, הישראלים באו עם רצון ונכונות להפריח את הרצועה, להביא אליה קדמה רפואית, חקלאית וכלכלית ולהיטיב את מצב האוכלוסייה.

הסאגה של שלטון ישראלי ברצועת עזה התפוגגה אל המציאות המדינית של ראשית 1957, וישראל שבה לראות את הרצועה מעבר לגבול. היא מסרה את השלטון לאו"ם, אבל הלה מיהר להעביר אותו למצרים, ובפועל שבה הרצועה לממשל צבאי מצרי עד למלחמת ששת הימים. בן-גוריון, שניהל מערכה עזה להותרת עזה בתחומנו, גם בניגוד לדעתם של מקצת חברי ממשלתו, השלים עם האובדן ואף רשם ביומנו כך: "אין ספק שהפליטים ואחרים [=מתושבי הרצועה, י"ש] יעשו מעשי טרור. הנוכל לדכא אותם כאנגלים בקפריסין וכצרפתים באלג'יר? בלי פתרון סוגיית הפליטים, כלומר יישובם בארץ ערבית, רצועת עזה היא מארה וסכנה בכל התנאים."¹¹

בסופו של דבר, מבצע קדש – או מערכת סיני – יצר הרתעה כלפי המצרים, וגבול עזה

שקט. השנים שבין 1957 ל-1967 היו, מבחינת יישובי הנגב המערבי, שנים של שקט, של עשייה ושל התבססות של התיישבות ענפה שכמעט כולה נוסדה על ידי המדינה הצעירה ולא לפניה. מאשית שנות החמישים הוקמו בנגב המערבי, לצד הקיבוצים הוותיקים, לא פחות משלושים מושבי עולים, וגם ארבע עיירות פיתוח, שראשיתן במעברות: שדרות (1951), אופקים (1955), נתיבות (שנקראה בתחילה "עזתה", 1956) וקריית-גת (1954).

דבר רע אחד, שקשה להפריז בחשיבותו, נולד בשנים השלוות-לכאורה הן שלאחר מבצע קדש, וספק אם היה נולד אילו הייתה ישראל ממשיכה לשלוט ברצועת עזה. דבר שאיש בישראל לא יכול היה לצפות, בוודאי כאשר ה"קונספציה" בעניין הבעיה הפלסטינית הייתה שימיה ספורים – הפליטים ישוקמו, או שהעניין בהם ידעך. הדבר הרע הוא הולדת התנועה הלאומית הפלשתינית.

אם עד מבצע קדש היה ברור שהטיפול ב"בעיית הפליטים" מצוי בידיהן של מדינות ערב, כעת החלה לרחוש תודעה אחרת, המעמידה במרכז את הפעולה העצמית הפלסטינית. ב-1959 שרטט נאצר אסטרטגיה, שבבסיסה הפיכת הבעיה הפלסטינית "מבעיה של גבולות ופליטים לבעיה לאומית, דהיינו לבעיה של עם הזכאי להגדרה עצמית"¹²; כך הוא התכתב עם האינטואיציות של מייסדי הפת"ח שנוסד באותה שנה עצמה, והקפיד על חוסר הזדהות עם מדינות ערב.¹³ ב-1964 הוקם הארגון לשחרור פלסטין (אש"ף) והחלה פעילותה של המועצה הלאומית הפלסטינית.

עוד במרץ 1963 הונח בפני הקונגרס האמריקני דו"ח פרבשטיין, ובו צוין שהדור השני של הפליטים אינו מנותק ממחשבות על פלסטין. להפך: בעקבות החינוך במשפחה ובבתי הספר של אונר"א, הצעירים מזדהים עם הערים בפלסטין שהוריהם באו מהן (כמו יפו, רמלה או מג'דל), ולא עם מקומות גידולם ברצועה. לפי אותו דו"ח, כבר לא מדובר בפליטים במובן הרגיל: רבים מהם כלל לא סבלו מהעדר מגורים, מזון או ביטחון – אלא בעיקר מהעדר זהות לאומית-פוליטית. מצב חדש זה, הסביר הדו"ח, הביא לכך שכל מנהיג במזרח התיכון שדיבר על קליטה מחדש של הפליטים במדינות ערב נתפס כבוגד באינטרס הפלסטיני, כלומר בחתירה להרס מדינת ישראל.¹⁴

באותה שנה עצמה, בישראל "הקטנה", חלמו דווקא על שלום. להקת הנח"ל הפופולרית פרסמה אז את תוכניתה החדשה, שאת שיריה כתבה נעמי שמר. אולי המוכר בין שירי התוכנית היה זה שתואר את חלום השלום הישראלי – לא שלום "על הרובים" אלא שלום שמאפשר לצבא לפשוט את מדיו.

מָחַר אוֹלֵי נְפִלְיָגָה בְּסִפְיֹנוֹת / מְחוּף אֵילַת עֵד חוֹף שְׁנֵהָב, / וְעַל הַמְשָׁחָתוֹת הַיְשָׁנוֹת
/ יִטְעִינוּ תְּפוּחֵי-זֶהָב. [...] מָחַר יְקוּמוּ אֶלְף שְׁכוּנִים / וְשִׁיר יְעוּף בְּמִרְפְּסוֹת, / וְשִׁלְל
פְּלִגְיֹת וְצִבְעוֹנִים / יַעֲלוּ מִתּוֹף הַהַרְיֹסוֹת. // כֵּל זֶה אֵינוֹ מְשֻׁל וְלֹא חֵלוֹם, / זֶה נִכּוֹן כְּאוֹר
בְּצִהְרִים! / כֵּל זֶה יְבוֹא מָחַר אִם לֹא הַיּוֹם, / וְאִם לֹא מָחַר אִזּוֹ מְחַרְתִּים.

ד. שבים אל עזה: הימים שלאחר הששת

ארבע שנים לאחר מכן, חוללה מלחמת ששת הימים מפץ היסטורי ששינה את פניה של ישראל ללא הכר. לאחר המלחמה, כבש לו שיר שלום אחר מקום בפסגת מצעד הפזמונים הישראלי. גם כאן דובר על פירוקו של הצבא, כיתות חרבות לאתים, קני תותח לאגרטלים וצריחי טנקים לקני אוהבים, אבל הפעם השלום היה כרוך בביטחון שהעניקה טריטוריה רחבת ידיים יחסית, מן הירדן ועד הים ומן החרמון ועד לסיני. כש"בשדות האש יתם הקרב האחרון", יעלה לו "בקר נהדר מן הבקעה להר", והמוזיקה תעלה אל הפזמון: "השמש ידם בין עזה לרפיח, / ירח ילבין על פסגת החרמון. / פרחים בקנה ובנות בצריח / ישובו לעיר חילים בהמון"¹⁵.

עזה ורפיח היו כעת לא רק טריטוריה ישראלית, אלא גם כזו המצויה הרחק מן הגבול; ממש מרכז הארץ. הלאה מהם השתרעה פתחת רפיח שעתידה לככב בתוכניות ההתיישבות הישראליות, וממנה נפתחה הדרך אל מישורי צפון סיני, אל-עריש וימת ברדוויל בואכה תעלת סואץ. ישראל הגדולה שלאחר מלחמת ששת הימים הציעה לישראלים תפיסת מציאות אחרת: מרחבי אינסוף מדבריים הנושקים לחופים הנוצצים והריקים של סיני מחד גיסא, והרי הבזלת והירוק של הגולן מתחת למלכות החרמון מאידך גיסא. שוב לא הייתה זו ישראל המכונסת בגבולות צרים, נאבקת על קיומה וחרדה מהאו"ם, שבירתה מחולקת ומכל עבר מציצים אליה קני הרובים של אויביה, אלא מעצמה אזורית הבטוחה ששלום של ניצחון בכיסיה. אם היו בשעתו לבן-גוריון ולשרת היסוסים בעניין השליטה ברצועת עזה, אלו נעלמו כמעט כליל בתוך ההקשר של הגבולות החדשים: המצרים התרחקו, והביטחון הישראלי הרקיע שחקים.

ממשלת ישראל הביעה נכונות, מייד אחרי המלחמה, להציע נסיגה מסיני בתמורה להסכם שלום. גם עתידה של "הגדה המערבית" נותר שנוי במחלוקת. אך דווקא ביחס לרצועת עזה לא היה ספק: "לפי הגבול הבינלאומי, נמצאת רצועת עזה בשטח מדינת ישראל", הזכירה ממשלת ישראל, בהתייחסה לחוזה שלום עתידי עם מצרים.¹⁶ אפילו היונה הצחורה של הממשלה, משה קול, ציין כי אף שאין החלטה רשמית על סיפוחה של הרצועה, "כל המפלגות בדעה שהרצועה צריכה להיות חלק של מדינת ישראל" – וזאת בשלהי 1971, הרבה אחרי שהדי המלחמה שככו, ואפילו אחרי שהטרור ברצועה הרים את ראשו, כפי שיתואר להלן. במאי 1972 הבהיר ישראל גלילי כי "חבל עזה יהיה חלק בלתי נפרד של מדינת ישראל ולא ייפרד עוד ממנה במסגרת הסכמי שלום [...]. המדיניות הזו נשענת על רוב הכוחות הראשיים בכנסת מהקואליציה והאופוזיציה"¹⁷.

עזה, כמו סיני וכמו יהודה ושומרון ורמת הגולן, הפכו בפועל לחלק מרקמת החיים בישראל. אומנם הממשל היה צבאי והאוכלוסייה המקומית הייתה נתונה במגבלות בשורה של תחומים, אבל המרחב היה אחד. בוודאי מצד הישראלי: הוא יכול היה להתחיל את יומו בנתניה, להמשיך לטיול בשכם, לפקוד את השוק הערבי בירושלים ולנסוע משם דרומה, דרך עזה כמובן, שם עצר לשעות משהו, לכיוון אל-עריש, כ-40

ק"מ ממערב לרפית. על אחד החופים הבתוליים הוא יפגוש חיילים צולים דגים גדולים על גחלים, ויבין שהגיע להיאחזות "נח"ל סיני" (לימים המושב נאות-סיני). אולי דווקא שם, כשיראה חיילות יחפות פוסעות "לֵאֵט בְּתוֹךְ שְׂדֵרֵת קוּוּאֲרִינוֹת / עִם כָּל הָאוֹר וְכָל הַפְּנָאִי", הוא יפגוש "אֶת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל הָאֲבוּדָה / וְהִיפֵהפִיָּה וְהַנְשַׁכְּחָת"¹⁸. גדרות לא היו בין המרחבים החדשים ובין ישראל "הקטנה", מסחר ענף התקיים בין האוכלוסיות, הרשויות היו אותן רשויות והלירה הישראלית אותה הלירה.

המדיניות שביקשה ישראל ליישם בשטחים, ובכלל זה בעזה, הייתה של שלטון אפקטיבי אבל לא מורגש, ושל חתירה מתמדת להעלאת רמת החיים של התושבים. המטרה הייתה למנוע תסיסה, כמובן, אך גם לקדם את האזור ולמצמץ את הפער בינו ובין ישראל המפותחת ממנו.¹⁹ האלוף שלמה גזית, מתאם פעולות הממשלה בשטחים, תיאר באופן ציורי כיצד במצב אידיאלי, ערבי תושב השטחים יחיה את כל חייו בלי שום חיכוך עם השלטון הישראלי. "הביטוי המעשי למדיניות זו", הסביר מסמך צה"לי, "הוא בשלושה תחומים: אי נוכחות, אי התערבות, גשרים פתוחים [...] כל אימת שהדבר ניתן – יש להעלם מעל פני השטח. שלטון צבאי זוה, ככל שממעטים לראותו ולחוש בו, כן קל יותר לשאתו."²⁰ ספק אם ההנחה הזאת נכונה, וסביר שלא היה אפשר לקיימה באמת – אבל היא מעידה היטב על הרוח ששררה בממשל הצבאי. כמו כן ואולי חשוב מכך – במסגרת השלטון הישראלי ובהתאם למדיניות מכוונת, ניכרה הטבה שיטתית ועקבית במצב האוכלוסייה מבחינה כלכלית ובריאותית.

הזכרנו בסוף הפרק הקודם את ההתעוררות של הלאומיות הפלסטינית וצמיחתם של ארגוני הטרור הראשונים בראשית שנות השישים. כחצי שנה לאחר מלחמת ששת הימים החלה פעילות של כמה ארגונים, בייחוד "החזית העממית", בתוך הרצועה, באמצעות יצירת פיגועים נגד ישראלים באמצעים פשוטים – בעיקר מוקשים נטושים מלפני המלחמה ורימונים. ב-1970 התעצמה התופעה, ובמחנות הפליטים שאטי וג'בליה התבססה שליטה של ארגון זה, ומספר הפיגועים נגד ישראלים עלה פלאים – וכך גם הוצאות להורג של משתפי פעולה. 16 ישראלים נהרגו בשנה זו מפעולות המחבלים, במה שנתפס בישראל של אז כגל טרור בלתי נסבל. תחושת הביטחון התערערה במיוחד אחרי הפיגוע מצפון לעזה שבו נהרגו – מהשלכת רימון יד לרכב – ילדי משפחת ארזון, דניאל ואביגיל, בני 7 ו-5, ששבו מטיוול באותה היאחזות נח"ל פסטורלית בסיני. בראשית 1971 החל אלוף פיקוד הדרום אז, אריאל שרון, במבצע ארוך ורב שלבי שנועד לבער את הטרור מהרצועה. הוא הקים לראשונה גדר סביב הרצועה, הפעיל מערך של תמריצים ("מקל וגזר") כלפי האוכלוסייה, ובקיץ החל בפעולה מסיבית של צה"ל בתוך המחנות. דרכים נפרצו, מחבלים חוסלו ויותר מ-10 אלפים (!) מיושבי המחנות הועברו למקומות אחרים – ברצועה, בסיני או ביהודה. כל זאת, כמובן, בניגוד מוחלט למדיניות "אי ההתערבות" שהנחתה עד אז את הממשלה והמושלים. המבצע הצליח, לפחות בטווח המיידי: ב-1972 נרשמו פיגועים בודדים

בלבד, ובשנים הבאות הפכה הרצועה "לאזור השקט ביותר בארץ ישראל".²¹

למרות הביטחון שחבל עזה עתיד להסתפח לישראל, לא הוקמו בו במהירות יישובים ישראלים. הדיון החשוב הראשון בהתיישבות כזו התקיים רק ב-1970, והייתה בו הסכמה ממשלתית גורפת על הצורך והחשיבות בהתיישבות שכזו. הרעיון של שר החקלאות, חיים גבתי, להקים שכונה יהודית בעזה עצמה לא "תפס", ובסופו של דבר הוועדה קידמה את הקמתן של שתי נקודות בעלות אופי כפרי: אחת מדרום לעזה, במקום שיקבל לימים את השם נצרים, ואחת בכפר-דרום – חידוש לנקודה העברית היחידה שהייתה בתחומי הרצועה ערב מלחמת השחרור.

בפברואר 1972 קיים "המדור לידיעת הארץ של התנועה הקיבוצית", בשיתוף ידי יצחק בן צבי, כנס שכותרתו הייתה "עזה ובנותיה". לקראת הכנס הוכן לקט-מאמרים מצולם. "מדור מיוחד הקדשנו לתיעוד ומחקר רציפותו של הישוב היהודי בעזה ובנותיה", חתמו עורכי הלקט את דברי הפתיחה שלהם. "הלקט נחתם בפרק על קרבות ומלחמות, מעשי גבורה ואומץ לב המוכרים החל מימיו של שמשון ועד ימינו אלה".

*

אכן, השאלה הדמוגרפית – ובליבה בעיית הפליטים – המשיכה להטריד את מקבלי ההחלטות בירושלים. "בעזה ישנם 300–400 אלף ערבים, חלק גדול מהם פליטים", אמר ראש הממשלה לוי אשכול בישיבה פנימית של מפא"י, בשמונה ביוני, כאשר כיבוש סיני טרם הושלם והגולן היה עדיין סורי. "אך כשם שיש לי חשק גדול להשאיר בידנו את לטרון, כך יש לי תשוקה עצומה לעזה. אולי בגלל שמשון ודלילה... כאשר אתה רואה את המפה, ועליה האצבע המצרית של הרצועה, אתה רוצה להשאיר את הרצועה בידך. אבל יחד עם זאת, זו שושנה עם הרבה חוחים. ישנם שם 300–400 אלף ערבים...". אחרי המלחמה, כשהתבהרו ממדי הניצחון וגם ממדי האוכלוסייה שנכנסה תחת השלטון הישראלי, הדיון הזה קיבל פרופורציות אחרות. שבועות אחדים אחר כך גיבש יגאל אלון, אז סגן ראש הממשלה, את תוכניתו המפורסמת – אחד המסמכים היחידים שהציגו חזון ישראלי למעמדם של השטחים שנוספו לישראל במלחמת ששת הימים. "רצועת עזה תהיה חלק בלתי נפרד מישראל על תושביה הקבועים", הציע אלון, "חיבורה הרשמי לישראל יהיה רק לאחר שפליטי הרצועה ישוקמו מחוצה לה, עד אז יהיה לרצועה מעמד של אזור כיבוש". בהמשך, כאשר הבין שאין נכונות ירדנית לקלוט את הפליטים, שינה אלון את טעמו והעדיף להעביר את עיקר שטח הרצועה, על תושביה, לשלטון ערבי – תוך הותרת שליטה ישראלית באזור רפיח. כך או אחרת, בשנים הבאות היה אלון מן הדוחפים להקמת היישובים הישראליים הראשונים דווקא בעומק הרצועה.²²

הרעיון של צמצום אוכלוסיית הפליטים בעזה באמצעות עידוד הגירה, היה מונח על שולחנה של הממשלה כמעט מיום כיבוש הרצועה – כפי שניכר לכל המעיין

בפרוטוקולים של ועדת המנכ"לים הממשלתית, שהוקמה בשוך הקרבות כדי לדון בטיפול בתושבים "בשטחים המוחזקים על ידי צה"ל".²³

בספטמבר 1967 ערכה ישראל מפקד של התושבים ברצועת עזה. לפי תוצאותיו, היו ברצועה 356 אלף נפש, כ-50 אלף יותר מאשר העריכה ישראל בתקופת שליטתה הקצרה הקודמת, עשור לפני כן. רובם המוחלט היה פליטים, בעיקר בני הדור השני – אף שכעת רק כמחצית האוכלוסייה חיה במחנות. בשטחי "הגדה המערבית", כפי שכונו אז אזורי ההר המרכזי שנלקחו מהכיבוש הירדני, שהיו רחבים לאין שיעור מן הרצועה הצרה, חיו באותו זמן כ-700 אלף נפש. "הבעיה הדמוגרפית", כלומר החשש של ישראל מהוספת אוכלוסייה ערבית גדולה כל כך לתוכה (יהודי ישראל מנו ב-1967 פחות מ-2.5 מיליון נפש), התווסף לרצון לראות ב"שטחים" קלף מיקוח מדיני – וישראל בחרה שלא לספח את השטחים החדשים למדינה (למעט את ירושלים ב-1980 ואחר כך את הגולן) אלא להותירם במעמד ביניים, בניהול רשמי של צה"ל. מדיניות זו של "לא לבלוע ולא להקיא" מלווה אותנו כבר יותר מיובל שנים.

ה. השנים הטובות: 1972-1987

מטרת דפדפת זו לתת לך, החייל, המטייל והמתעניין להכיר חבל ארץ חשוב זה הקרוי רצועת עזה – מארז בצפון עד דקלה בדרום.

בתקופת השלטון הישראלי עד שנת 1972 היה השטח כולו שדה מלחמה של ארגוני המחבלים נגד השלטון הישראלי. מתאריך זה, בעקבות פעולותיו המרשימות והמתוחכמות של צה"ל נגד המחבלים, שקטה הרצועה והפכה לשדה עבודה ויצירה ללא כל אלימות. חבל ארץ שניתן לשוט בו לאורכו ולרוחבו, ואף המטייל הבלתי מקצועי ימצא בה פינות חמד המזכירות את ארץ ישראל של ראשית המאה.

(תא"ל דוד מימון, מפקד אזור רצועת עזה, בדברי הפתיחה לחוברת היסטוריה של מפקדת האזור, 1972)

מ-1972 ועד לאינתיפאדה הראשונה נהנתה רצועת עזה משלווה ששרתה על תושביה הערבים, הוותיקים והפליטים, וגם על תושביה היהודים החדשים שהתיישבו בתקופה זו ב-15 יישובים, מה"תוחמת הצפונית" הקרובה לחופי אשקלון ועד לפאתי רפיח. "תוכנית אב" להתיישבות ברצועת עזה ובצפון סיני, שהוכנה לפיקוד הדרום בידי צוות מקצועי, הציעה תוכנית שאפתנית של התיישבות ישראלית עירונית וכפרית, שמימושה יכול היה להפוך את הרצועה מטריטוריה ערבית כמעט אוטונומית לכמה גושי התיישבות ערבית במרחב ישראלי מובהק. בשנות השבעים, חשוב לזכור, ישראל לא "נגמרה" בעזה. אחרי הרצועה השתרעו פתחת רפיח והחופים של צפון סיני, וגם הם היו חלק מישראל, ובניגוד לרצועה – לא הייתה בהם אוכלוסייה צפופה ועוינת. תוכנית האב הציעה אפוא להקים עיר ישראלית גדולה מדרום לרצועה – ימית –

שתשבור את הרצף הערבי בין עזה לסיני, ותנצל את הפוטנציאל הימי של האזור לתיירות, לנמל ולדיג; ליצור התיישבות יהודית ניכרת בין עזה ובין חאן יונס, כדי לפצל את הרצועה לשני גושים; וכמובן למתוח את ההתיישבות היהודית בדרום מישור החוף עוד מעט דרומה – שכן אזורי החוף צפונית לעזה לא היו מיושבים. מדובר היה במערך אזורי משוכלל של יישובים ותשתיות, שנועד להגשים בסופו של דבר שתי מטרות: "שילוב האזור בישראל וביטולו כיחידה עצמאית הומוגנית".²⁴ יש שכינו את התוכנית "חמש האצבעות", על שם חמש שלוחות של התיישבות ברצועה: אחת מצפון, נושקת לחופי זיקים, אחת מדרום לרצועה, בחבל ימית, ושלוש בתוכה, בין ריכוזי האוכלוסייה הערבית.

רק חלקים מהתוכנית הזו בוצעו, ולא בבת אחת; אבל היאחזויות נח"ל ויישובים קמו בזה אחר זה. גוש היישובים הגדול בקטיף החל את דרכו ב-1977. בלי קשר לכך – הרצועה, בייחוד אחרי ה"ניקוי" של שרון, הייתה לחלק מהמרחב הישראלי. ישראלים באו ויצאו, קנו וסחרו, וגם העזתים יצאו מהרצועה אל ערי ישראל ומושביה – בעיקר כדי לעבוד. בשיר שביטא הרבה מהרוח הישראלית של שנות השבעים, תיאר אריק איינשטיין סצנה יומיומית פשוטה. "נוסעים במכונית הישנה לתוף הלילה הרטב. / הגשם שוב נהיה כבד ולא רואים ממטר. / צבי אומר שגלו כוכב שיש עליו חיים, / ואני חושב: עוד מעט זה עזה / ורק שלא יעוף איזה רמון ונלך לעזאזל. / סע לאט, סע לאט". השנה היא 1974, ועזה היא מקום שאומנם חוששים ממנו, אבל נוסעים דרכו. בחלונות פתוחים וללא "מיגון", מילה שטרם הוכנסה אז ללקסיקון. השלום, הרי, עדיין לא פרץ.²⁵

*

המרחבים לא האריכו ימים. הסכמי קמפ־דיוויד הביאו להסכמה ישראלית לנסיגה אל הגבול הבינלאומי. ב-1982 הושלם פינוי של חבל ימית, והרצועה שבה להיות ארץ־ספר הנושקת למצרים. ההתיישבות היהודית שהוקמה בסיני בתרועה גדולה התקפלה בבושת פנים, וההנחה שהתיישבות ישראלית ככלל מעידה על כוונות של נוכחות נצחית קיבלה מכה של ממש.

השלום שהפציע אומנם הסיר מישראל את האיום הצבאי הישיר שבו החזיקו מדינות ערב עד אז, אבל הוא לא היה שלום ממש: על המשחתות הישנות לא הטעינו תפוחי זהב, והצבא לא פשט את מדיו. אף שמצרים הייתה עכשיו לכאורה מדינה ידידותית, חבל ימית הועבר לשלטון המצרי רק הרוס – ובלי יהודי אחד. גם הגבול החדש בין מצרים ובין הרצועה לא היה בוטקה אזרחי וסמלי כמו בין מדינות אירופה, ולא היו ציפיות ליחסי שכנות של ממש. במקומן נמתחה גדר גבול חמורת סבר, שגם קטעה את העיירה רפיח בקו ישר ואכזרי.

למרות אובדנה של ימית, רצועת עזה המשיכה להתקיים בשלווה יחסית בשליטה

ישראלית. מקצת מפוני חבל ימית הגיעו להתיישב ברצועה: ישיבת ימית עברה לנווה-דקלים, המרכז האזורי השוקק של גוש קטיף, וקבוצת תושבים מן העיר הקימה את אלי סיני, לא רחוק מזיקים. תושבי עצמונה מצאו לעצמם בית בבדולח ובבני-עצמון. תושבי הגוש זוכרים את השנים הללו כשנים של דו-קיום נינוח: קניות בדיר אל-בלח, ביקורים בעזה, ותנועה ערה של פועלים אל החממות של גוש קטיף. לראש המועצה הוותיק של היישובים היהודיים בחבל עזה, ראובן רוזנבלט, היו יחסים הדוקים עם ראשי המועצות הערביות, וביקורים הדדיים היו עניין שגרתי והתקיימו ברוח טובה.

במרחב שמדרום לדיר אל-בלח, נראה היה שחופי הים היפהפיים רק המתינו לישראלים, והם פקדו אותם שיכורי יופי (בהעדר קרקע כשירה לעיבוד סמוך אליהם, הם היו ריקים מהתיישבות ערבית; הללו גם לא הרבו לפקוד אותם לשם בילוי). ביולי 1987, בקיץ שלפני פרוץ האינתיפאדה, נחנך מלון "חוף קטיף" שהציע חוות סוסים, טיולי ג'יפים בדיונות, תיירות חקלאית (גם אצל הבדווים עם חקלאות המוואסי) ובעיקר את חופי הים הנקיים להפליא – "גרסה ישראלית של הקריביים". אשר למצב הביטחוני, משווקי המלון היו רגועים לחלוטין: "הלוואי שכל הארץ הייתה במצב שלנו", אמר המנכ"ל. הקמת המלון הייתה שדרוג של כפר נופש שפעל עד אז, ונהנה בעונה הקודמת מתפוסה של 95%²⁶. באותו קיץ התקיים פסטיבל "חגיגה בקטיף", ערב של שירי ארץ ישראל, בהשתתפות גלי עטרי, אריק סיני, יזהר כהן, אושיק לוי וכמה אמנים ידועים נוספים, ב"אמפיתיאטרון הטבעי ליד האגם", אשר צולם לטלוויזיה (בעלת הערוץ הבודד) והוקלט לגלי צה"ל.²⁷

בסוף 1987 עמדה הערכת האוכלוסייה הערבית ברצועת עזה על כ-540 אלף נפש, עלייה מהירה של כ-40% בתוך עשרים שנה. גידול האוכלוסין הזה לווה גם בתפנית דרמטית בחתך הגילים: בעזה של 1987, 69% מהאוכלוסייה (!) הייתה צעירה מגיל 25. צמח דור צעיר ענק שגדל אל מציאות הכיבוש הישראלי (ורובו גם לתודעת הפליטות). הדור הצעיר הזה היה גם משכיל לאין שיעור מקודמיו: שיעור בוגרי האוניברסיטה ב-1987 היה גבוה פי 15 משיעורם ב-1967. הם היו חדורי תודעה פוליטית, וגם תודעה של יכולת – כמעט ללא אפיקי מימוש (תעסוקה לאקדמאים הייתה דלה). הדמוגרפיה וההשכלה, מסתבר, ערערו את המודל המסורתי הישן שבו המבוגרים מעצבים את המדיניות, והכינינו את הקרקע להתרחבות הפרות הסדר מאמצע שנות השמונים²⁸ – ולהתפרצות הדרמטית בסוף 1987. הצעירים המשכילים היו חוט השדרה של כל ההתארגנויות העיקריות שהובילו את האינתיפאדה.²⁹

אפשר לומר כי ישראל של שנות השמונים "שכחה" את הפוטנציאל המאיים של "הבעיה הפלסטינית", ולא טרחה לעקוב אחרי ההתפתחויות ולתת להן מענה. דויד גרוסמן, מתנגד כיבוש ותיק שיצא למסע ביהודה ובשומרון במלאת 20 שנה ל"כיבוש", סיכם את רשמיו בסדרת כתבות שהפכה למניפסט מיתולוגי של השמאל. הוא לכד במבטו את התסיסה, שנעלמה מעיני רוב הישראלים: "יש כאלה האומרים

שאפשר להמשיך כך שנים", כתב, "שברבות הזמן תגבר 'ריקמת החיים' (ההיכרות המשותפת, הקשרים הכלכליים וכד') על האיבה. זו שטות, והמציאות מוכיחה זאת כבר כעת. וככל שתימשך 'ריקמת החיים' הנוכחית, יתברר שהיא רקומה סביב אגרוף ברזל של שינאה ורצון נקם".³⁰

כחלק מהשכחה נזנחה שאלת הפליטים: הרי מייד עם כיבוש עזה, היה ברור שאומנם הכלה נאה אבל הנדוניה בעייתית (כלשונו של לוי אשכול); כלומר, שניהול אוכלוסייה גדולה כל כך, שאינה מחובבי ציון, מחייב פתרונות מקוריים – ובראשם פתרון לבעיית הפליטים. ואכן, בראשית שנות השבעים עדיין ניסתה ישראל ליזום תהליכי שיקום פליטים, כדי למנוע את הדלות והצפיפות ברצועה, למתן את העוונות ולמנוע את התפשטות הלאומנות הפלסטינית החותרת תחת קיומה של ישראל. התקיים גישוש בכמה כיוונים: עידוד הגירה של פליטים מעזה ליהודה ושומרון; בניית שכונות מגורים ראויות ברצועה לטובת יושבי המחנות; והעברת פליטים ליישוב קבע באזור אל-עריש. הכוונה המקורית הייתה לפתור לחלוטין את בעיית הפליטים בעזה, מתוך תקווה שבכל אחד משלושת האפיקים יבחרו רבבות מן הפליטים. בפועל, כבר בתשל"ב, כשלוש שנים אחרי תחילת היוזמה, הכריזה הממשלה על כישלונה:³¹ רק אלפים בודדים עברו ליו"ש, כמה אלפים עברו לאל-עריש אך שבו כלעומת שבאו, והדבר היחיד שהחל אולי לקרום עור וגידים היה בנייתן של שכונות חדשות למען הפליטים – המנהל האזרחי העניק את התשתיות והקרקע, והמשפחות בנו את בתיהן. במודל אחרון זה, הפליטים אומנם יצאו מתנאי המגורים הקשים של המחנות – אבל נותרו פליטים בהגדרה ובתודעה.

מאמצע שנות השבעים ועד לאינתיפאדה, ישראל פשוט חדלה לעסוק בבעיית הפליטים. ניסיון קצר נעשה בימי ממשלת בגין השנייה, אז הוחלט לנסות ולקדם הצעה לשיקום מחנות הפליטים (ביהודה ושומרון, לא בעזה), והוקמה ועדת שרים בראשות מרדכי בן פורת. ב-1984 התוכנית נגנזה. בינתיים, גם העולם הניח לנושא, אונר"א ניהלה את החיים במחנות והפכה לאימפריה, ולכולם היה נוח. גם לארגונים פלסטיניים רבים, שהלכו והשתלטו על החיים האזרחיים ברצועה ובגדה – ועל חינוך הדור הצעיר.

1. השנים הרעות: מהאינתיפאדה ועד אוסלו

האינתיפאדה (הראשונה), כלומר ההתקוממות העממית של הערבים ביהודה, שומרון וחבל עזה, פרצה בדצמבר 1987, ונמשכה שנים אחדות. היא הביאה לסיומן שנים ארוכות של שקט, ויצרה מציאות חדשה: אינספור אירועים של הפרות סדר וטרור עממי, ספונטני או מאורגן, לאורך חודשים, שינו את האופן שבו ישראל מתייחסת לשליטה בשטחים אלה, ושבו הישראלים רואים את העתיד – אמצעי ביטחון רחבים, הפרדה גוברת והולכת בין האוכלוסיות, וערעור עמוק על האפשרות של שליטה ישראלית ב"שטחים".

הנרטיב המקובל רואה את האינתיפאדה כ"רעם ביום בהיר", ומחלוקות רבות ניטשות על הסיבות הישירות והעקיפות לפריצתה. ככל הנראה, ההתפרצות הייתה תולדה של כמה תהליכים שרחשו מתחת לפני השטח, ביניהם "עסקת ג'יבריל" במאי 1985, שבה שוחררו יותר מ-1,000 אסירים ביטחוניים, רובם היישר אל רצועת עזה ואל יהודה ושומרון, בתמורה לשלושה חיילי צה"ל שנשבו בלבנון. עסקה זו יצרה שכבה שלמה של מנהיגות קיצונית חדשה, שהתעתדה להנהיג את המאבק המזוין הפלסטיני בשנים הבאות – ובעיני רבים היא הובילה לפריצת האינתיפאדה.³² אך הסיבה האמיתית לפרוץ האינתיפאדה היא כנראה הצטברות של תהליכים דמוגרפיים וחברתיים דרמטיים, שהתפתחו במשך השנים והעניקו לאוכלוסייה את הכוח להפוך עצמם למעין "עם" המתעורר יום אחד ונלחם מול כוחות שחדלו להיראות מרתיעים.

נוסף להיבט הדמוגרפי ולהיבט ההשכלה, שהזכרנו בפרק הקודם, מאז 1967 הלכה והתגבשה תודעה לאומית פלסטינית. מאוסף של פליטים בעלי זיקה למדינות ערב שונות, הפכה החברה של הערבים יוצאי ארץ ישראל ל"פלסטינים", והזיקה הלאומית צמחה במידה רבה על חשבון זו המשפחתית והחמולתית. מעמדו של אש"ף הפך למרכזי, והוא נחשב לראשונה למעין מייצג מובהק של "העם הפלסטיני".³³

במילים פשוטות, האוכלוסייה שישראל פגשה ב-1967 – אוכלוסייה ללא אתוס לאומי, המרוכזת סביב המעגלים המקומיים והמשפחתיים, והעסוקה בהישרדות כלכלית – שינתה את פניה. השליטה הישראלית פעלה בשיטות של העבר – ומולה הלך והתבסס "עם" צעיר וחזק, עם מנהיגות חדשה, משכילה ופוליטית שצמחה מהאוניברסיטאות, והציב בפניה אתגר שהיא לא הייתה מוכנה לו. הם העזו להתעמת עם צה"ל ועם ישראל – וגילו שהללו אינם מוכנים כלל.

"האינתיפאדה סתמה את הגולל על ההנחה כי ניתן לקיים ממשל כיבוש כפוי בעלויות כלכליות, פוליטיות ומוסריות נמוכות, תוך שימוש מינימלי בכוח", מסכם אחד הניתוחים העוסקים בשינויים שחוללה האינתיפאדה בתודעה הישראלית.³⁴ במילים אחרות, הקונספציה שהובילה את השליטה הישראלית ברצועת עזה (ובי"ש) התגלתה כשגויה – או לפחות ככזו הטעונה עדכון. מה שכתב גרוסמן באביב 1987, כמה חודשים לפני פרוץ האינתיפאדה, הפך למובן מאליו ב-1989.

האינתיפאדה החלה בעזה, התפשטה ליהודה ושומרון ואז שבה והתבססה בעזה. האינתיפאדה נוסח עזה נבעה אף היא מהתגבשות התודעה הלאומית הפלסטינית, ומצמיחתו של דור צעיר וחלקו משכיל – אבל הגרסה העזתית התייחדה בשני מרכיבים: מחנות הפליטים וההיבט האסלאמי. למרות השכונות החדשות, עדיין חיו ברצועה רבבות אנשים בתנאים קשים במחנות הפליטים, ומתוכם צמחו רוב המהומות העממיות. ואשר לאסלאם – ברצועה התפשט מאוד אסלאם פונדמנטליסטי, שהצליח ליצור שילוב רעיל עם הלאומנות הפלסטינית. "אנחנו רוצים לשחרר את הארץ

והאדמה רק בכוח", אמר פעיל ג'יהאד אסלאמי ברצועה בראשית 1988, והמינוחים לא השתנו מאז. "אנחנו שואפים לשנות את העולם כולו ולהפכו למוסלמי בעזרת הנשק, להרוג את כל הכופרים באסלאם ובכללם היהודים הציוניים".³⁵

החיים ביישובים הישראליים בחוף עזה המשיכו – אך במנגינה מעט אחרת. אבנים, בקבוקי תבערה, מחסומי צמיגים בוערים הפכו למחזות נפוצים במחנות הפליטים ובערים הערביות ברצועה, ואווירה של מלחמת התשה בין צה"ל ובין הצעירים שררה ברחובות. ישראל באה במבוכה, ומחזות משפילים של חיילים הנאלצים לעסוק בפעולות שיטור, ולהשתמש בנשק נגד נערים נעשו נפוצים – ומאוסים. ארגון החמאס היה גורם מרכזי שהחל לפעול בעזה ממש עם תחילת האינתיפאדה, ובמהרה התבלט והפך לגורם טרור מרכזי – וגם למטרה של פעולות הסיכול של ישראל. צה"ל, שלא היה ערוך מתחילה להתמודדות עם הפרות סדר המוניות, למד אט אט את המלאכה. בתחילה קצינים בכירים הרבו לטעון כי "אין פתרון צבאי לאינתיפאדה", וכך דחפו להסדר מדיני. אך בהמשך שוכללו הכלים, שונו הטקטיקות והוענקו אמצעים נוספים לכוחות – ובסופו של דבר, אף אם לא היה אפשר להצביע על תאריך מסוים, היה אפשר לומר כי לקראת 1992 ההתקוממות דעכה.³⁶

גם בשנות האינתיפאדה הצליחו לשמור על חיים פורחים ביישובים היהודיים ואף להעמיק את הקליטה. "באופן פרדוקסלי, ככל שהמצב הביטחוני בגוש נעשה קשה יותר, כך ההתיישבות התבססה, החקלאות פרחת, הרשתות החברתיות התהדקו והאידיאולוגיה של ההיאחזות בקרקע התחזקה. תחושת השליחות של התושבים העמיקה, והם הפכו לחיילים בלי מדים, מגן אזרחי. הם קיבלו מעמד של גיבורים בעל כורחם, ואידיאולוגים בעל כורחם".³⁷ טיולים ניוחים בשוק של חאן יונס, טיפול שיניים בעזה או לימודי נהיגה ברפיח הפכו לרלוונטיים פחות, אבל לא מדובר היה בנתק: גם בשנות האינתיפאדה עבדו ערבים רבים ביישובים היהודיים, והתנהלו שיתופי פעולה במגוון תחומים. התקווה, כמובן, הייתה לשקיעתה של "ההתקוממות" ולשיבתו של הדו-קיום – אם כי מבט מפוכח יכול היה להבהיר כבר אז שהרכבת הפלסטינית יצאה מתחנת עזה – ואינה יכולה לשוב.

ואז פרץ "השלום".

האינתיפאדה הוכיחה, לכאורה, את כישלון המודל של השליטה הישראלית בשטחים שלא סופחו ולא נמסרו. החברה הישראלית מאסה בצורך לקיים מנגנוני שיטור על אוכלוסייה שהלכה ונעשתה עוינת יותר, במעגל שנדמה היה כמסלים והולך. ברקע עמד גם הבוץ הלבנוני: מאז 1982 הייתה ישראל נתונה במלחמה בלבנון, וזו הפכה בשלב מוקדם יחסית לשליטה סבוכה של צבא כובש בטריטוריה שורצת איזמים. צה"ל איבד לוחמים רבים, ואמון הציבור באפשרות של ישראל לשמור על האינטרסים שלה באמצעים צבאיים נשחק מאוד. היו מחשבות על שיפור ההתנהלות הצבאית,

וחלקה אף הוכיח את עצמו עם דעיכת האינתיפאדה, אבל הווקטור הציבורי כבר פנה למקומות אחרים. את הקונספציה הישנה, של הכרעה צבאית וקיר ברזל, החליפה הקונספציה של "פתרון מדיני". אפילו שמיר, איש הימין העקשן והשמרן, נאלץ ללכת ל"ועידת מדריד" ב-1991, ולהתחיל תהליך שבבסיסו משא ומתן בין ישראל, מדינות ערב, ומשלחת "ירדנית-פלסטינית". אש"ף, הארגון שנהנה מפופולריות רבה ביהודה, שומרון ועזה, לא נכלל בוועידה כמובן – הוא סימל את החותרים תחת קיומה של ישראל, ולא את אלה שעשויים להיות בני שיח במשא ומתן.

אבל משעלה רבין לשלטון, ב-1992, החלה דהירה לכיוונו של אש"ף דווקא, ובמסלול העוקף והחשאי באוסלו נחתם הסכם עקרונות פורץ דרך ששינה את פני הסכסוך. השלב המעשי הראשון של הסכמי אוסלו – "עזה ויריחו תחילה" – היה מסירתה של הרצועה לגוף חדש שהוקם על ידי אש"ף: הרשות הפלסטינית. רשות שעל פי ההסכמים הייתה אמורה לקיים יחסי שלום עם ישראל, ואף לנהל עימה שיתוף פעולה ביטחוני. אש"ף, הגורם שייצג במשך שנים את הנתיב האסור, המסוכן, של הכרה בלאומיות פלסטינית אנטי-ישראלית – והיה עד לא מכבר מוקצה מחמת מיאוס גם בארה"ב – הפך לריבון בטריטוריה שהניפה את דגל האינתיפאדה.

היזומה הייתה ישראלית, ההצהרות של רבין ופרס היו מרגשות, אבל העובדה הייתה פשוטה: ישראל הובסה.

המדינה היהודית, שהוקמה במאבק מר והצליחה לבסס בנחלתה הצנועה ריבונות, מצאה עצמה משתפת פעולה עם הנרטיב הפלסטיני – זה שהפך את הפליטים הדלים של '48 לעם, שזהותו הלאומית בנויה כולה על ההתנגדות לציונות. אחרי שנים ארוכות של קונספציה אחת בעייתית (של החזקה בשטחים מתוך תקווה שמשוהו יסתדר איכשהו), נהרו ישראלים מובילים לקונספציה חדשה והפוכה, אטרקטיבית בתעוזה שלה: להפוך אויב לאוהב על ידי כניעה לתכתיביו ו"הכלת" רצונותיו. הישראלים העזו לעשות את ההימור המסוכן הזה כי תפסו את ישראל כצד החזק ואת הפלסטינים כצד החלש. "אם ייכשל – ניכנס בהם", ניחם השמאל של אז את חוש האחריות שהתקומם. "שלום עושים עם אויבים", אמר רבין, וטבע בכך סיסמה שהחמיצה כנראה שיעור בסיסי בלוגיקה: אויבים מכניעים; שלום עושים עם מי שרוצה לחיות איתך בשלום.

*

ממערב לחאן יונס, על רצועת חוף יפהפייה ובתולית, שכן כפר ים. רשמית הוא נמנה עם יישובי גוש קטיף, אבל הוא היה הדבר הכי רחוק מ"יישוב": משפחה או שתיים, שניים או שלושה רווקים, עם הגב ליישובים ועם הפנים אל הים הפתוח. כמה שפחות אנשים, כמה שפחות ציוויליזציה, כמה שפחות ממסד, כמה שיותר חופי סיני. מבנים נטושים שנתרו מכפר נופש של הצבא המצרי שימשו בסיס, ויותר מזה לא היה צריך.

תושב קבוע בכפרים היה הדוד שלי, שעיה. שעיה דויטש. שעיה גדל במושב הזורעים ולמד בישיבת "קול תורה". לפני שמצא את מקומו מול הים, הספיק לעזוב את הישיבה אף שהיה "עילוי", להתגייס לצה"ל, לנהל חיים סטודנטיאליים בנחלאת ולצאת למסע בעולם. שעיה היה הרווק של המשפחה, דתל"ש כשעוד לא הייתה מילה כזו, אינטלקטואל נטול השכלה פורמלית ואיש עבודה בעל ידי זהב. וסקסופון. איש הרוח החופשית של כפריים. מתנחל אבל "שמאלני": כזה שמוטרד מן הצדק בפעולות הישראליות, כזה שרואה את הערבי כאדם ורגיש לכאביו. ב-29 במרץ 1993, שבוע לפני פסח, ניגש שעיה לפנות ערב אל החממות שלו, ואחד מפועליו ביקש לדבר איתו בפרטיות. כשהיו לבדם, דקר אותו מחמוד סאלח ימ"ש ופצע אותו פצעי מוות. שעיה, שהיה אז בן 39, עוד הספיק לירות לעברו כמה כדורים מן האקדח ולגרור את עצמו לפינוי בנווה דקלים. מותו נקבע באותו לילה.

הרצח של שעיה הגיע לכותרות העיתונים, אבל הוא רק המשיך את הכותרות שמילאו אותם מתחילתו של אותו חודש. "מרץ השחור" היו שקראו לו, אף שהתואר הזה נתפס בהמשך על ידי מְרַצֵּים אחרים, שחורים עוד יותר. שלושה שבועות לפני כן, ב-8 במרץ, נרצח אורי מגידש במושב גן-אור, גם הוא בן 39, גם הוא בחממה שלו – מדקירות של שני פועלים שהעסיק. ארבעה ימים מאוחר יותר, נרצחה בגרזן שמחה לוי, אישה שהסיעה בקביעות פועלות מחאן יונס לעבודה בגוש ובישראל. שמחה הייתה סמל של דו-קיום: היא חיה עם הערבים, דיברה בשפתם ואף גמלה להם חסדים. יום לפני הרצח של שעיה נרצח יהודה גאווי, תושב אשקלון, בסכינים, בידי פועלים שאסף במחסום ארו, לשם עבודה בביתו הנבנה ביישוב ניסנית בצפון הרצועה. מרץ השחור של עזה נפתח בליניץ' עד מוות שנעשה במחנה הפליטים תל-סולטן ביעקב יהושע וייסברוד, חרדי מתל-אביב שעבד בחברת פטרולגו, וטעה בדרכו לתחנת הדלק ברפיח.

לא רק עזה: באותו חודש ארור נרצחו גם בתל אביב שני ישראלים מידי ערבי מעזה, שני יהודים נדרסו למוות בשומרון, חייל נהרג בהיתקלות בכביש חוצה שומרון וליד שואבה נמצאה גופתו של חייל אחר שנחטף ונרצח. את החודש חתם רצח של שני שוטרים בירי מטווח קצר ליד חדרה. ובכל זאת, הדגש היה על עזה: הממשלה חשה שהיא מאבדת שליטה. היא ניסתה להטיל על עזה סגרים, ואחר כך הסירה אותם; מנעה כניסת פועלים מהרצועה ושבה והתירה. עזה הייתה בכותרות ללא הפסק.

גל הטרור הזה כבר לא היה חלק מה"אינתיפאדה", אלא דווקא ליווי מעורר אזהרה לתהליכי הידברות ושלוש עם הפלסטינים, שהתנהלו במקביל כל העת.³⁸ הקונספציה החדשה, שלפיה העתיד המבטיח תלוי בהסכמה עם ערפאת ולא במלחמה נגדו, לא ויתרה: היא שכנעה את עצמה שגל הפיגועים הרצחני אינו אלא פרפורי-גסיסה של "ההתנגדות לשלום", וניסתה לנהל את המלחמה בטרור כאילו אין מגעים, ואת המגעים כאילו אין טרור.

עיקרון אחד בכל זאת נשבר באותו חודש: אפשרות הדו-קיום. מתיישבי גוש קטיף החליטו להפסיק ולהעסיק את השכנים הערבים, כדי לא להיצח בחממות, וממשלת ישראל החליטה להקיף את היישובים היהודיים בגדר מערכת של ממש.³⁹ ההחלטה הזו הייתה בעצם השקעה במיזם כושל: "לישראל אין מה לחפש בעזה", אמר אז השר חיים רמון, וביטא, כדרכו, את מה שאחרים לא העזו לומר במפורש.

ב-1993, ערב הסכמי אוסלו, מנתה אוכלוסיית הרצועה (ללא הישראלים) 748 אלף איש, על פי הערכות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. מכאן ואילך המספרים יהיו של הרשות הפלסטינית, והם יהיו מנופחים ללא ספק.⁴⁰

ז. השנים הרעות: מאוסלו ועד ההתנתקות

היו מי שראו את הסכמי אוסלו ככניעה, אבל אחרים ראו בהם הזדמנות. בספטמבר 1993 נחתמה "הצהרת העקרונות" המשותפת בין ערפאת לרביץ על מדשאת הבית הלבן, ונשיא ארה"ב ביל קלינטון ניצח על הטקס. האריזה הייתה נוצצת, והציפיות המדיניות והכלכליות הרקיעו שחקים. נהפוך את עזה ל"סינגפור של המזרח התיכון", הבטיח נביל שעת', יועצו של ערפאת, והבורסה הישראלית גאתה בהמתנה לגן העדן הכלכלי.⁴¹ האופטימיות גרפה גם את העולם המתבונן בהשתאות על סיומו המהיר והמפתיע של הסכסוך הארוך: פרס נובל לשלום הוענק לפרס, לרביץ ולערפאת – הטרוריסט שהוביל את רעיון "המאבק המזוין" בישראל מאז שנות ה-60 – וההשקעות הזרות בישראל זינקו דרמטית.

"שְׁלוֹם, שְׁלוֹם לָךְ עֵזָה", שר אז ישי לוי, בפזמון שביטא את רוח הזמן, "אֶנְחָנוּ נִפְרָדִים. / אֲשֶׁב לִי עַל הַפְּלֶאזָה, / אֲשַׁכַּח מֵהַמְּדִים". העזיבה של עזה נתפסה כתחילתו של עידן נטול מלחמות – סופה של השגרה הרעה של שירות מילואים, התמודדות עם הפרות סדר ופחד מפגיעים. "אֲנִי עוֹזֵב בְּלִי צֶעַר / אֲשַׁכַּח מִמְּלוֹאִים".

עזה חדלה להיות שם של מקום, בוודאי לא מקום בארץ ישראל – והפכה לשם נרדף לצרה צרורה, "בוץ" מיותר. "סִירְתִי בְּגַ'בְּלִיָּה / הֵייתִי מְדַפְרֶס / שְׂבוּעִים בְּרִפִּיחַ / אֲכַלְתִּי רֶק חֶצֶץ. // אֲנִי לֹא מֵת עֲלֵיךְ / וּבָךְ לֹא מֵאֵהָב. / שְׁמָרִי לְאוֹהֲבֶיךָ / אֵת הַסִּפֵּין בְּגֵב". הטקסט של אברהם לוי לא היה יצירת מופת, אבל הוא ביטא היטב את רוח התקופה. בערוץ 2 הצעיר, באולפן התוכנית הפופולרית "פוליטיקה", לוי שר את השיר והמנחה דן מרגלית ושר החוץ שמעון פרס הביטו בו בעיניים בורקות. "אתה שר את מה שאני אומר", אמר לו אז פרס.

ב-25 במאי 1994 העביר צה"ל את האחריות על רוב שטחה של רצועת עזה. עזה הפכה לפלסטינית, למעט היישובים הישראליים עצמם וכמה דרכי גישה אליהם. למרות דיבורי השלום, העברת השליטה לוותה בבנייתה של גדר מערכת לכל דבר בין הרצועה ובין ישראל. אם מישהו ציפה שהריבונות הפלסטינית אכן תביא לשלום ולדו-

קיום, ולו לתקופת הביניים – הוא התבדה מייד. אומנם במשך שנים בודדות התקיימו "סיוורים משותפים" ופה ושם נלחמה הרשות במחבלים שעשו "יותר מדי" פיגועים; אבל החזון של דו-קיום והפסקת הטרור מעולם לא התממש במציאות. השלום, התברר מהר, היה אכן עם אויבים.

בשנים הראשונות להסכמים (1993–1996) חוותה ישראל גלי טרור מחרידים, בתוכם שורה של פיגועי התאבדות רבי נפגעים, שגבו מאות קורבנות. האשמה הוטלה על פי רוב על ארגונים המתנגדים להסכמים, כמו החמאס והג'יהאד, הפיגועים הוצגו כמכשול זמני והנפגעים כ"קרבנות השלום". בישראל התחלפו ממשלות והיחס אל הסכמי אוסלו חדל להיות רומנטי; אך איש לא העז לשקול אותם מחדש. השקט היחסי ששרר בחזית הטרור מ-1997, קרס בסתיו 2000 אל מה שכונה אז "אינתיפאדת אל-אקצא", או האינתיפאדה השנייה. בפברואר 2001 החליף שרון את ברק בראשות הממשלה, ולאחר סדרה מחרידה של פיגועי התאבדות – ובסיומו של חודש עקוב מדם, שגבה את חייהם של יותר מ-130 ישראלים, ומעתה הוא זה שיוכר כ"מרץ השחור" – הוביל את צה"ל למבצע "חומת מגן" במרכזי הערים הפלסטיניות, שהיו מחוץ לתחום פעולתו של צה"ל מאז הסכמי אוסלו ב.

אבל לעיר מרכזית אחת צה"ל לא נכנס גם בחומת מגן – לעזה. אפשר שאחת הסיבות היא אותה גדר מערכת, שצמצמה מאוד את האפשרויות של יציאת פיגועים מעזה אל ישראל (בניגוד ליהודה ושומרון). ביהודה ושומרון נדרש צה"ל "לייבש את הביצה" שהולידה את הטרור, כי הרשות לא עשתה זאת – וכי תוצאות הביצה הזו התפוצצו ברחובות ישראל. בעזה יכלה ישראל להרשות לעצמה לחכות עם זה. לא כי הביצה הייתה טובענית פחות, או כי הרשות בלמה בה את הטרור – להפך, הוא צמח בעזה באין מפריע – אלא כי לא הייתה זליגה מסיבית של הטרור הזה אל ישראל "הקטנה". אבל מה שלא הגיע לישראל, הגיע אל היישובים. בהזדמנויות מעטות ומחרידות, באמצעות חדירות (כמו הפיגוע במכינה בעצמונה, 2002); כמעשי יום-יום, בדרך של ירי על צירי התנועה היחידים שנותרו בין "ישראל" ובין היישובים (כמו רצח טלי חטואל ובנותיה, 2004); ובעיקר בצורה חדשה שלא הוכרה עד אז, ועתידה ללוות אותנו עד 7 באוקטובר: ירי תלול-מסלול. הנתיה הראשי של מי שחסומים מפגיעה על ידי גדר-מערכת. אלפי פצצות מרגמה ורקטות קסאם הפכו בשנות האלפיים ללחם חוקם של היישובים בגוש קטיף, וגבו את חייהם של אזרחים וחיילים. מי שהוביל את האלימות העזתית היה כבר אז חמאס – אף שעדיין לא שלט רשמית בעזה. גם זו תוצאה של העדר "חומת מגן" בעזה; שכן המבצע ביהודה ושומרון השיב את צה"ל לערים – וכך השיב לרשות את היכולת לרסן את חמאס.

למרות הכול, יישובי הגוש שגשגו; אפילו גדלו. תחת מעטה אבטחה כבד ובתנועה מוגבלת חיו קהילות מלאות אחווה ואמונה. ראש הממשלה, אריאל שרון, הרבה לבקר והמשיך לראות בהתיישבות ברצועה – ובכללה בנצרים ובכפר דרום המבודדות

– חשיבות אסטרטגית מכרעת, שמונעת מהרצועה להפוך לגוש מונוליטי ומאיים. העובדה שרוב היישובים היו מצויים בשטח רציף, עם מרחב מסוים ביניהם לצד רצועת חוף מרחיבת לב, שמרה על השפיות. ביומיום חוו המתיישבים עולם של ארץ ישראל, ארץ חמדת אבות. השכינה שרתה, שפת התורה פרוחה, הידיים העמיקו ברגבים והניבו יבול עשיר. הגוש היה ארץ של חלב, מרור ודבש: אפשר היה, כלשונו של אהוד מנור, ללכת שבי אחריה. לנשום את השמש הצורב, לחלום אותה מול שמיים, לכאוב את המחירים ובכל זאת לשוב ולהתאהב.

אבל כל זה היה נחלת ציבור קטן מאוד: לדידה של החברה הישראלית, היישובים היו מעבר להרים של חושך ועופרת. בראשית שנות ה-70 יכלו הישראלים לחוש בסיני, שאולי נמצאת מחוץ לתחומי הארץ, הד לארץ ישראל הישנה והיפהפייה והנשכחת; אבל בראשית שנות ה-2000 לא יכלו לחוש כך לגבי נצרים וניסנית, נווה דקלים ומורג. היו אלה מחוזות רחוקים וזרים, שאיש לא פקד מלבד קרוביהם הישירים של התושבים. לישראל הממוצע נדמתה הרצועה כמחוז של חיי-הישרדות ושל אווירת מלחמה שרק "מתנחלים" חדורי אידיאולוגיה יכולים למצוא בו חן. שמות היישובים הופיעו בחדשות כל העת, כמקומות שישראל עסוקה בהגנה אינטנסיבית עליהם – ונכשלת. מלבד הנפגעים האזרחים, נפגעו בהגנה על ההתיישבות גם חיילים רבים, ואי אפשר היה להימנע מלשאול: לשם מה? מה הטעם בהגנה עיקשת על מובלעת יהודית בתוך ים ערבי, אם ישראל כבר בחרה אסטרטגית להעניק את הרצועה לפלסטינים?

ואם המרחב הישראלי נתפס כארץ אויב, על אחת כמה וכמה שאר המרחב, שהפך מארץ ישראל לפלסטיין. בעזה ובחאן יונס, במחנות הפליטים וברפיח – שם צמחה לה המדינה האחרת. מדינה שבירתה רמאללה, ושמנהלת יחסים מוזרים עם מדינת ישראל. הם כללו מידה קטנה של שיתוף פעולה ומידה גדולה הרבה יותר של מאבק, אלימות והסתה. איש לא חשב שברצועה המשוחררת מכיבוש מתפתחת תרבות של אהבת חיים ואהבת אדם; אבל רק מעטים הבינו עד כמה נוראה המפלצת הצומחת שם.

*

בתחילת 2004 הודיע ראש הממשלה שרון על כוונתו לפנות את כל היישובים מרצועת עזה, להסיג את כל הישראלים אל קווי שביתת הנשק של 1949 ולהגן משם על ישראל.⁴² בקיץ 2005 הקיץ הקץ על הנוכחות הישראלית בעזה, והרצועה נותרה בשליטה פלסטינית בלעדית. המכשול האחרון כביכול לצמיחתה של המדינה הפלסטינית המשגשגת הוסר, ובעוד ה"כתומים" בוכים על עקירה אכזרית ממקום שמסרו עליו את נפשם, ביישובי העוטף חשו שוחררי השלום את התקווה.

היו בתקווה הזו כמה מרכיבים. הראשון היה ההנחה, שעקירת היישובים תוביל לצמצום החיכוך בין ישראלים לערבים, ולירידה במספר הנפגעים הישירים (דבר שללא ספק היה נכון). השני היה המחשבה, שהשלמת הנסיגה הישראלית מן הרצועה

כולה תעניק לישראל נקודות בעולם – שיחדל מלראות בה כוח כובש – וגם בקרב הפלסטינים ששחרורם מן "הכיבוש" יאפשר להם להשקיע מחדש בתהליך השלום, להילחם באופוזיציה הקנאית החמאסית ולשוב אל חזון השלום הכלכלי שהוצג באוסלו. מעטים האמינו שטיעוני הכיבוש יישארו על כנם גם ביחס לרצועת עזה, וגם כשישראל נסוגה ממנו ועקרה את יישוביה; ורק הימין הזהיר שההתקפות המרות על היישובים יעברו כעת לעוטף עזה, לשדרות ולאשקלון. הממשלה פטרה את האזהרות הללו בכוח, וכך גם כמעט כל תושבי הקיבוצים בעוטף.

הקונספציה של אוסלו קרסה כבר באינתיפאדה השנייה, ובמקומה צמחה אסטרטגיה אחרת. האסטרטגיה הזאת אינה שוגה באשליות על טיבו של האויב, אך גם אינה מנסה להשיב את גלגלי אוסלו לאחור, אל השליטה המלאה של ימי הכיבוש העליזים. במקום זה ההתנהלות מבוססת על "תחזוקה" מתמדת של רמת איום נמוכה ("כיסוח דשא") ביהודה ושומרון, שבהם הנוכחות הישראלית קלה יותר, בדרך של הפעלת כוח צבאי גם בלי שליטה אזורית ("חומת מגן" – והשגרה שאחריה בשטחי A), בתוספת של הפרדה חלקית באמצעות מכשול פיזי (גדר ההפרדה); ברצועת עזה, לפחות לפי שרון, האסטרטגיה החדשה הייתה התנתקות: הפרדה מלאה והעצמה של המכשול, מתוך תקווה שהעצמאות תביא את העזתים לחדול ממעשי האיבה. כיוון שה"שחקן" הפלסטיני אינו מתנהל בהכרח לפי הרציונל שלנו – וסביר ששרון לא חשב אחרת – ייתכן כי הוא ימשיך לפגוע בנו מן הרצועה, אך במקרה כזה, הניחו תומכי ההתנתקות, יהיה לישראל קל יותר להגיב, הן טקטית (ללא צורך להיזהר על היישובים) והן מוסרית (אנחנו לא כובשים, הם התקיפו, מותר לנו "להיכנס בהם").

מעבר לכל זה, הייתה השחיקה הפנימית. בעבור חלק מהישראלים, שהותשו בלבנון ובשטחים, העקשנות הציונית נראתה כבר כמשא מיותר. "עייפנו מלהילחם, מלהיות גיבורים, עייפנו מלנצח" אמר השר אולמרט, מקורבו של שרון, חודשים מעטים לפני ההתנתקות. כאן כבר לא התנוצץ מזרח תיכון חדש מעבר לדלת; רק אשליה של מזעור נזקים.

ח. עזה כמוות: 2005-2023

בקיץ 2005 עקרה מדינת ישראל את כל היישובים הישראלים ברצועת עזה, פינתה את תושביהם והרסה את רוב המבנים שבהם. בספטמבר צה"ל סגר אחריו את השער במחסום כיסופים. אפילו את ציר פילדלפי, ציר הגבול בין הרצועה למצרים, ששליטה בו מאפשרת מידה של פיקוח על הכנסת נשק לרצועה, בחר שרון להניח מאחור, והותיר את העזתים לגורלם. ישראל, כך קיווה, תרוויח מן הניתוק ותתחזק. האם היה שרון מנצל את היתרונות הטקטיים שראה בנסיגה ומצליח להבטיח שקט מן הרצועה בשנים הבאות? האם הוא היה מגיב אחרת ומונע את התפתחות האיום העזתי? קשה מאוד לדעת. בינואר 2006, חודשים מעטים אחרי השלמת ההתנתקות, לקה שרון

בשבץ ונכנס לתרדמת.

עזה הפכה לחו"ל. אבל לא החו"ל הנחמד שקונים בו מזכרות. עוד לפני שצה"ל השלים את פינוי הרצועה, כבר עלה המון חוגג על מבני בתי הכנסת הריקים שנתרו על עומדם, הצית ובזז, אל מול שוטרי הרשות חסרי אונים. הדגלים שהונפו היו דגלי הרשות ודגלי חמאס.⁴³ אם למישהו היה ספק כיצד הציבור בעזה רואה את ההתנתקות, הספק הזה נמוג.

כשנתורה לבדה, עזה הייתה לחו"ל שוירים ממנו רקטות אל הסביבה בתדירות עולה ויורדת, כמעט מן היום הראשון שלאחר ההתנתקות. כשליירי נוספה גם חדירה באמצעות מנהרה, הריגת שני לוחמים בטנק וחטיפת לוחם שלישי, יצא צה"ל לראשון מתוך סדרה ארוכה של מבצעים, שנועדו להרתיע את עזה. קראו לו מבצע "גשמי קיץ" (2006), והוא הובל על ידי ראש הממשלה אהוד אולמרט. אולמרט, בעל האופי הלוחמני, הוביל גם את "עופרת יצוקה" (2008–2009). בנימין נתניהו נאלץ אף הוא "לכסח את הדשא" בשורה של מבצעים, הגדולים שבהם "צוק איתן" (2014) ו"שומר חומות" (2021). ההנחה שאחרי הנסיגה המלאה נוכל "להיכנס בהם" ולמנוע פגיעה בנו התבררה כמופרכת, במובן המחריד ביותר של המילה. עד שנגדשה הסאה באירועי הטבח הנוראים של אוקטובר 2023, גררה אותנו עזה ל-18 שנה של סבבים, שבמהלכם התפתח מאזן הרתעה מביש בין ישראל ה"חזקה" לעזה הקטנה והחלשה-לכאורה. היישובים הסמוכים לגבול עזה למדו להתפתח תחת איום רקטי מתמיד – וגם תחת איום גדול יותר, איום החדירה והחטיפה, שמעולם לא ירד מן הפרק; הוא היה שם, קרוב-קרוב, דרוך וחרישי.

*

מדוע לא הפכה עזה לסינגפור? מה התרחש ברצועה אחרי שהכיבוש הישראלי נעלם, וסכומי עתק של סיוע בינלאומי זרמו אל הרשות ואל ארגוני האו"ם השונים, שנה אחר שנה, במטרה לשפר את רווחתם של תושבי עזה, לפתח את התשתית האזרחית בה ולכונן בה, לראשונה, מודל של מדינה פלסטינית?

אפשר להאריך בתשובות רבות שיראו את השתלשלות העניינים. כיצד הכסף הועבר לשחיתות שלטונית (בתחילה), ומשלב מסוים הוקדש כולו להתעצמות צבאית בהיקפים אדירים. כיצד המאבק המתמשך עם ישראל הוביל לסגרים זמניים וקבועים, ועם החששות של מצרים הביא בשנים האחרונות לחנק של הרצועה ולהפיכתה לבית כלא גדול. כיצד המחנק הזה, לצד ההתעצמות הצבאית, מחק כל קול אזרחי של שלום ושל תקווה, וכיצד הריבוי הטבעי הגבוה העמיק את הצפיפות ואת העוני, ועימם את השנאה היוקדת לישראל – שעל פי החינוך העזתי היא האשמה האולטימטיבית בכל הרע בעולם.

אך כל אלה תוצאות. ולכאורה, כשם שהתגלגל כך – יכול היה להתגלגל אחרת. מדוע

דווקא התרחיש השלילי ביותר התממש? מדוע חברות ערביות ומוסלמיות אחרות, הנהנות ממשאבים רבים, מצליחות לא פעם להביא לעמם שגשוג וקדמה, ואילו הפלסטינים – כקלישאה הידועה – "אינם מחמיצים הזדמנות להחמיץ הזדמנות"? מדוע היו רבים שידעו מראש שהרצועה תיכשל, ושם נניח לה להתפתח עצמאית היא תהפוך לגרועה ולאפלה שבמדינות, ולאויבת מרה ואכזרית?

בעיניי התשובה נעוצה באופייה ובמהותה של התנועה הלאומית הפלסטינית, שקיבלה לידיה את הרצועה – עוד בטרם השתלט עליה חמאס. כשתיארנו את היווצרותה של הרצועה ב-1948 דיברנו על ערביי ארץ ישראל שברחו או גורשו אל מחוץ לגבולות שהצליח היישוב העברי לבסס כמדינה היהודית. היו אלה פליטים: ערבים, רובם מוסלמים, שחיו במרחב אבל על פי רוב לא היו בעלי תודעה לאומית. מקצתם היו ממוצא מצרי, מקצתם מעבר הירדן, מקצתם מן הצפון, ומיעוט מתוכם יושבי הארץ מדורות. הפחד מן הציונות, ובהמשך ההתנגדות לציונות ולהישגיה, גיבשו את הציבור הזה לזהות משותפת, "פלסטינית". כפי שציינו לעיל, בתחילת שנות השישים החלה להתגבש – ביוזמתו של נאצר (מבחוץ) מחד גיסא, ושל ערפאת וגורמים נוספים מבפנים מאידך גיסא – התנועה הלאומית הפלסטינית, ולקנות לה אחיזה בעיקר בקרב הפליטים.

רגילים להשוות את התנועה הלאומית הפלסטינית לתנועה הלאומית היהודית, הציונות. אבל זו השוואה רעה, שכן קשה למצוא תנועות הפוכות כל כך. הציונות ביקשה ליצור בית לאומי, מדינה, מרחב שבו יהודים יוכלו לשגשג ולחיות בביטחון. התנועה הלאומית היהודית היא תנועה של בניין ושל יצירה, שהשלום הוא לה יעד נכסף. לעומתה, התנועה הלאומית הפלסטינית היא תנועת התנגדות: היא נולדה מהרצון ליצור כלי אפקטיבי למלחמה בקיומה של ישראל, ובהתאם לכך עוצבו כל רעיונותיה, מנהיגיה וכלי הפעולה שלה. מכאן העמדתו של "הארגון לשחרור פלסטין", ארגון טרור מוצהר, כמייצג העליון של העם הפלסטיני; מכאן הקושי העמוק כל כך להפנים את הלגיטימציה של ישראל (שנעשתה מן השפה ולחוץ בהסכמי אוסלו); מכאן ההעלאה על נס של ה"שהידים" והאסירים, והאדרתם של הגרועים שבטרוריסטים – גם במחיר אובדן לגיטימציה בינלאומית ואובדן מימון; ומכאן, בראש ובראשונה, חוסר העניין העמוק שהפגינו כל מנהיגי התנועה הלאומית הפלסטינית בפיתוחה הממשי של מדינה לבני עמם.

חוסר העניין הזה אינו רק הקושי במעבר מהנהגת ארגון לוחם להנהגה ניהולית של מדינה; פה ושם בהיסטוריה אפשר למצוא מנהיגים שהצליחו במעבר כזה. חוסר העניין קשור בטבורו גם למהותה הטריטוריאלית של "פלסטין" שאותה מבקשים לשחרר. הסיסמה הרווחת כעת בהפגנות במערב, אולי בזכות החריזה באנגלית – "From the River to the Sea, Palestine Will be Free" – היא האמת העמוקה של הנרטיב הפלסטיני, נרטיב שאינו יכול להותיר דבר לישות הציונית,

ושמכנה את תושבי כיסופים ונחל עוז "מתנחלים". זה לא רק '48 מול '67 – זה עצם המושג פלסטיין, שלא עזה ולא הגדה המערבית ולא שתיהן יחדיו יכולות להיות לו תחליף. למעשה, כל דבר שיותר את ה"תוקפנות הקולוניאליסטית" הציונית על מכונה, מערער מיסודו את הנרטיב הלאומי הפלסטיני – נרטיב שהוא הגורם העיקרי והמרכזי להתמשכות הסכסוך הישראלי-ערבי אל תוך העשור השמיני של קיומה של ישראל.

הלאומיות הפלסטינית לבשה צורה של תנועה לאומית מודרנית וחילונית, כדי לשחק במגרש שהמערב יכול להעניק לה בו ניצחון. זה עבד, והלבוש החילוני הזה היה אחראי גם לתקוות שנתלו בהסכמי אוסלו וברשות הפלסטינית. זהו שחקן רציונלי, שיהיה מעוניין בוודאי ברווחה של עמו. את הקושי שהצגתי כאן, של מהותה של התנועה הלאומית הפלסטינית, ניסו לטשטש. גם חלק מההנהגה הפלסטינית עצמה השתתפה בניסיון הטשטוש, אולי אפילו בסוג של הונאה עצמית: פה ושם, במהלך שנות קיומה של הרשות הפלסטינית, נעשו פעולות שנועדו לקדם את השגשוג והרווחה האזרחיים, והיו אפילו שהעזו להשמיע מנגינות עדינות של חתירה לדו-קיום.

כל זה נעלם כלא היה כשעלתה הגרסה האסלאמית של הלאומיות הפלסטינית, הלא היא חמאס, אל הבמה. הגרסה הזאת הייתה דומיננטית ברצועת עזה מן ההתחלה, אבל בחשבון הכולל של הרצועה עם יהודה ושומרון – שעל פי הסכמי אוסלו הם ישות מדינית אחת – היה לפת"ח, הגרסה הלא-אסלאמית של המאבק המזוין הפלסטיני, יתרון מסוים. החמאס התנגד להסכמי אוסלו, ועד לאינתיפאדה השנייה גם לא הכיר כלל ברשות הפלסטינית כגוף לגיטימי. על פי האידיאולוגיה החמאסית, לא היה מקום לפשרות עם הכופרים הציונים. קריסת שיתוף הפעולה עם ישראל באינתיפאדה השנייה קירב בין החמאס לבין הרשות, והדבר הוליד את ההתמודדות של החמאס בבחירות הכלליות שנערכו ברשות הפלשתינית ב-2006. ניצחונו המהדהד של חמאס טרף את הקלפים והביא במבוכה את הרשות. אסמאעיל הנייה, בכיר החמאס, היה ראש הממשלה הנבחר, אך נשיא הרשות, אבו מאזן, חתר תחתיו; חמאס גם לא היה יכול להיענות לתביעות הקהילייה הבינלאומית ולאמץ את רוח הסכמי אוסלו.

שנה של מעין מלחמת אזרחים פנימית הסתיימה בהשתלטות חמאס על רצועת עזה, השולט שם מאז – אף שרשמית הטריטוריה היא חלק מהרשות הפלסטינית המנוהלת מרמאללה. מאז השתלטות חמאס הידרדרה הרצועה לתהום אפלה עוד יותר. ברומן רע הנמשך כבר 15 שנה, חמאס מושך את עזה אל תהום של מאבק ללא תוחלת. הפיגועים נגד ישראל התגברו, ישראל הגבילה מאוד את מעברי הסחורות והאנשים ("המצור"), וכמוה גם מצרים. לנוכח מדיניות איסוף כל המשאבים לשם התבצרות ויצירת נשק, חדלו הדיבורים בישראל על שיקום נמל התעופה העזתי שישראל הרסה במהלך האינתיפאדה השנייה, או על הקמת נמל לתעבורה ימית. עזה הולכת וקורסת,

אך החינוך ללחימה מן העריסה רק מעמיק והולך. הדבר מובן על פי האידיאולוגיה שנוסחה היטב באמנת חמאס, שעניינה אינו חיים אלא מאבק ומוות: "אללה הוא מטרתה" של התנועה, "הנביא מופתה, הקוראן חוקתה; הג'האד נתיבה, והמוות למען אללה הוא הנעלה במשאלותיה".

ומה באשר לדמוגרפיה?

זה שנים ארוכות שלא נערך מפקד אוכלוסין בעזה. מקובל לדבר על כ-2 מיליון תושבים בעזה, ערב המלחמה; אבל נתון זה נשען במידה רבה על הערכות הלשכה הפלסטינית לסטטיסטיקה, שאמינותן מוטלת בספק. הן נחשבות על פי רוב למנופחות; בחינה של הערכות העבר מלמדת שתמיד מעורב בהן הרצון להטיל אימה דמוגרפית על ישראל. אכן, הפיריון ברצועה הוא מן הגבוהים בעולם, וגבוה בהרבה מזה של הערבים ביהודה ובשומרון, אך גם הוא נמצא בירידה מתמדת. כמו כן, הסטטיסטיקה הפלסטינית מתעלמת דרך קבע מהגירה שלילית – כלומר מיציאה של תושבים לחיים חדשים בארצות אחרות. הגירה זו רחוקה מלהיות זניחה, אף שכמעט אי אפשר למצוא נתונים אמינים על אודותיה; בפועל, לרוב המשפחות הערביות ביהודה, שומרון ועזה יש בן משפחה שהיגר לחו"ל והתבסס שם.⁴⁴

ההגירה החוצה מעזה גאתה מאוד סביב ההתנתקות, ועמדה על יותר מ-24 אלף בשנת 2005, רובם צעירים – הגירה שאינה מובאת בחשבון כלל בהערכות הסטטיסטיות – אך היא מושפעת מאוד מסגרים ומהגבלות שמטילות ישראל ומצרים.⁴⁵ כך, ההגירה הצטמצמה מאוד אחרי 2007, אך שבה לגדול מאז 2018, כאשר מצרים פתחה את המעבר. בשנה שלאחר הפתיחה, הערכות דיברו על לא פחות מ-35 אלף עזתים שיצאו את הרצועה שלא על מנת לשוב.⁴⁶ כשבועיים לפני השבת השחורה של 7 באוקטובר, פרסם המרכז למורשת המודיעין (מל"מ) מסמך העוסק בהגירת צעירים מעזה, בעקבות עלייה דרמטית בהיקף התופעה והתפתחות של שיח רחב ברצועה על כך – בספטמבר 2023. גם במסמך זה נמשך ערפל המידע בדבר מספרי המהגרים, אבל שתי עובדות ברורות עולות ממנו: הראשונה, שההגירה מעזה רבה, גם במובנים דמוגרפיים; והשנייה, שמציאות החיים ברצועה, בייחוד בשלטון החמאס, הביאה לרצון עז של צעירים להגר.⁴⁷ הנתונים הכלכליים מעידים על עומק הבור העזתי: בשעה שבקרוב ערביי יהודה ושומרון נרשמו ב-2022 13% אבטלה של הגברים, ברצועת עזה מדובר על לא פחות מ-45%. השכר הממוצע ליום בעזה היה כמחצית מזה שנרשם ביהודה ובשומרון. שיעור העניים, שאין ביכולתם להשיג סל מינימלי של צריכה, גדול ברצועה פי ארבעה מאשר ביהודה ובשומרון.⁴⁸

בעת כתיבת שורות אלה צה"ל כותש את עזה, ותושביה נסים אל דרום הרצועה. הפליטים העזתים שנאחזו בפליטותם ארבעה דורות נעשים פליטים בשנית, משחזרים את תמונות הנכבה הראשונה. אולי אין אלה רק מטוסי צה"ל, אלא גם נקמת העיר

המקיאה אותם, העיר שמעולם לא הפכה להם לבית: פליטים היו, פליטים נשארו. הם ואדוניהם הרעים הפכו את המקום יפה הנוף והאקלים למאורה ארורה ולמחוז של ייאוש, ואת עיר המסחר העתיקה הפתוחה לים, עשירת השכבות והתרבויות, למדבר מוסלמי של תאוות מוות ותשוקת חורבן.

ט. הישראלים החדשים

"לא תִירָא מֶהֶם / כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ עִמָּךְ" שרו בגוש קטיף בימים הקשים שבהם היו נתונים לאיום יומיומי של פצצות מרגמה ושל ירי. הלחן הסוחף היה של רונן צוויג, מוזיקאי מכפר דרום, והשיר הפך למין המנון גם במאבק נגד ההתנתקות. השיר לא היה אלא ציטוט של פסוק מספר דברים – "כִּי תֵצֵא לְמַלְחָמָה עַל אִיבֶךָ וְרֵאִיתָ סוֹס וָרֶכֶב עִם רַב מִמֶּךָ – לֹא תִירָא מֶהֶם, כִּי יי אֱלֹהֶיךָ עִמָּךְ הַמַּעֲלֶךְ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם" (דברים ג', א), אבל הוא ביטא היטב את הרוח שהייתה כה מנוגדת לעייפות שניסח אולמרט – וכה מנותקת מהשפה הישראלית של אותה העת.

במשך שנות ה"סבבים" הארוכות דווקא התפתחו יישובי עוטף עזה בצורה מרשימה. הרקטות הטילו אימה, ואיש לא חש בנוח עם העובדה שישראל נתונה כל העת לחסדיו של ארגון טרור עוין. אבל החולשה האסטרטגית של ישראל התאזנה עם עוצמה כלכלית וחברתית שהקלה על הזלזול באויב הקבור לו בפונדמנטליזם שלו מעבר לגדר. היחס לעתידי הסכסוך המשיך להתחלק לפי הקווים הסוציו-פוליטיים הרגילים, בדיוק כמו בשאר הארץ: בשדרות ובמושבים רצו יד קשה מול החמאס, ובקיבוצים העדיפו יוזמות של שלום וניסו לרקום שותפויות חוצות-גבול. אלה ואלה הצביעו פעם אחר פעם למנהיגים שהלכו בנתיב היחיד שנדמה אפשרי וסביר: השלמה עם המציאות בעזה וניהול הסכסוך באמצעות מאון הרתעה שהלך ונשחק. מילותיו של משה דיין בנחל עוז, אי אז ב-1956, כי "דור התנחלות אנו, ובלי כובע הפלדה ולוע התותח לא נוכל לטעת עץ ולבנות בית", אולי לא נזנחו לחלוטין – הביטחון נותר אתוס מוביל, גם בשמאל הקיבוצי – אבל נראו מיושנות ומתסכלות.

*

יובל ה-75 למדינת ישראל נחגג במידה של חמיצות. בחודשי החורף חוותה ישראל גלי מחאה חסרי תקדים ושיח ציבורי רווי בהסתה. תוצאות הבחירות לכנסת ה-25, וממשלת הימין-חרדים שהוקמה בעקבותיהן, שיקפו תהליכים דמוגרפיים ופוליטיים ארוכים, והציפו פחד עמוק של האליטה הישראלית הוותיקה, החילונית והנוטה לשמאל, מפני שינוי פניה של ישראל. ישראל נקרעה, כביכול, בין ה"יהודית" ל"דמוקרטית", או בעצם ל"ליברלית".

היה רע לתפארת: הממשלה, שנבחרה כדי לקדם "משילות", גילתה שמדיניותה מוכשלת כל העת מצד הרשות השופטת, כלי התקשורת המרכזיים, והפקידות

הבכירה. הדה-לגיטימציה של הממשלה העמיקה בגלל חלק משריה, שהיו חסרי ניסיון או קלי דעת, בגלל הכוח הרב שהעניק מבנה הקואליציה לחרדים, ובגלל האופן שבו נתניהו התמודד עם האתגרים. מעברו השני של המתרס, קווים אדומים של התבטאות, וגם של מעשים, נחצו בזה אחר זה. שבועיים לפני 7 באוקטובר, ביום הכיפורים, קיבל הוויכוח הציבורי פנים של מלחמת תרבות בוטה. עוד לפני כן, אנשי רוח מובילים וקבוצות רבות של אזרחים מודאגים הזהירו מפני העמקת הקרע, אותו ראו כמבוא ל"חרבן בית שלישי". העובדה ששתי הציוויליזציות היהודיות הקודמות, ממלכת החשמונאים וממלכת ישראל המאוחדת, נחרבו או התפלגו בעשור השמיני לקיומן, העניקה עוצמה היסטורית לחרדה מפני גלישה אל אנרכיה או אל מלחמת אזרחים. וכך, במקביל למחאה המתעצמת ולקרע הנפער, פעלו גופים רבים ליצירת גשרים, להדגשת המכנה המשותף, לחשיבה יחד על עתידה של ישראל. בתחילת אוקטובר הם היו מיואשים למדי: התקריות ביום הכיפורים הפתיעו אפילו את הפסימיים. איש לא עסק בקונספציה הביטחונית; איש לא חשב שהקרע ייראה בלתי רלוונטי כשנתעורר אל טבח מחריד בבוקרו של חג.

אבל בתוך כל זה, למחנות הניצים החלו להתברר כמה דברים. בקרב תומכי הממשלה היו שהבינו, שכדי להוביל את ישראל הם זקוקים לאליטה מנוסה ומיומנת, וששגשוגה של ישראל קשור עמוקות באופי הליברלי שלה. בקרב החרדים היו שהבינו שאי אפשר להיות חלק ממשי בהנהגת המדינה וליהנות מפירותיה, בלי לבטא שייכות אליה ולשאת בנטל. ובקרב אנשי המחאה חלחלה ההבנה שכדי לשמור על כוחם כמעצביה של ישראל עליהם להתחייב מחדש לציונות בלי להתנצל ובלי להתבלבל. דגלי ישראל, שכיכבו במחאות, לא היו רק תרגיל גאוני ביחסי ציבור; הם הזכירו למוחים ולצופים בהם, שהם מסורים למדינה ונלחמים עליה. שהם "נייחים" ולא רק "ניידים". את הדגלים השלים גם הנפנוף של המחנה בשירות הצבאי של בניו וותיקיו: תל אביב, שפה ושם אימצה אופנות שבזו למדי צבא ולמשרתי מילואים, נזכרה פתאום ביסודות הישנים ההם. במילים אחרות – בשנתה ה-75 הייתה ישראל עסוקה במאבק מכווער, מוקצן ומסוכן, שפגע בחוסן הלאומי ובוודאי בכוח ההרתעה הישראלי; אבל אותו עיסוק עצמו היה גם סמינריון ארוך במהות הציונות, באופיו של החוזה החברתי שלנו – אחרי שנים ארוכות שבהן שגשוג ונוחות הרחיקו אותנו מהבירור הזה.

הוויכוח נגמר ב-7 באוקטובר; אם ישוב אחרי המלחמה, הוא יהיה כנראה אחר. אבל הסמינריון הזה, הבירור הנוקב הזה, שנעשה ערב המלחמה, גרם לנו להגיע אליה בשלים יותר, כשכולנו מבינים יותר כמה ישראל יקרה לנו. והאסון שפתח את המלחמה עצמה נתן לנו גם את השיעור המשלים, על חשיבותה של האחידות ועל שוליותם של הוויכוחים.

ההתקפה המחרידה על מחנות הצבא והקיבוצים, מסיבת הטבע והמושבים, שדרות ואופקים, בבוקר אותה שבת של חג, זעזעה את ישראל עד היסוד. היא סתמה את

הגולל על הספקות בצדקת הדרך, שרווחו בשמאל-מרכז הישראלי, והכריחה את נתניהו, רב-אמן של דחייה ובריחה מסיכונים, להוביל להכרעה היסטורית.

יותר מכך: היא סדקה את כל המוסכמות הישנות ופתחה את השער לפני דור שלם, שהישראליות לא הכירה את כוחו עד אז. הדור הנכון. ההלם הראשוני נענה מיידית בשורה של מעשי גבורה, אבל דור האריות נחשף באמת בשבועות הארוכים שאחריה: ציונות שכבר שכחנו, רוח קרב אדירה עם מורל גבוה, אחוות לוחמים שלא הייתה כאן. מי שאמר שהצבא צועד על הרוח קיבל הוכחה מופתית: אותו צבא יבשה, שנתפס כמגושם וכושל על פי מבקרים רבים ערב המלחמה, אותו צבא שנכשל כישלון עצום ב-7 באוקטובר, התגלה בגדולה שעוד תהפוך למורשת קרב היסטורית. מקצוענות, בטיחות, שיתוף פעולה רב-חילי ומעל לכל – אומץ ודבקות במשימה והמון אנרגיות טובות, הן בסדר והן במילואים.

הוויכוח הישן על המגדר והצבא גווע אל שיירות הקרב: מצד אחד, לוחמות מצאו את מקומן בשלל תפקודי לחימה, ועמדו לראשונה במבחן האש, ומצד שני, מעולם לא הייתה עדנה לגבריות הישראלית כבימי המערכה הללו. מן הימים הללו הרי יזכרו שלל התמונות של חתנים במדים עם כלות במלמלות-לבן, אי שם בשטחי כינוס או בבסיסים, והד"שים הנרגשים מן הרעיות שבבית למילואימניקים שבחזית. אולי אין ציורי יותר מאוסף התמונות שהגיעו בטפטופים מהחזית העזתית בהזדמנויות שונות בראשיתו של נובמבר 2023. בכמה מהן נראים חיילי צה"ל מניפים את דגל ישראל ואת דגלי היחידה במעוזים כבושים של חמאס, ולעיתים חברו לדגל ישראל דגלים נוספים: דגל של גוש קטיף, דגל של מסיבת "נובה", דגל גאווה. ההגנה על העולם החופשי ועל ערכים הומניסטיים נתפסת אצל הלוחמים ככרוכה לבלי הפרד בהגנה על ישראל ועל הערכים היהודיים.

מה שנתפס בתחילה כדהוד של מלחמת יום הכיפורים, מלחמת אוקטובר הקודמת, התברר במהירות כהד של מלחמת תש"ח, עם האמונה הגדולה בצדקת הדרך. לראשונה זה זמן רב נשמעו בישראל ברמה שוב ושוב מילים כמו ניצחון, הכרעה, מיגור ואפילו כיבוש. אבל זה אינו דור תש"ח: זה דור חכם יותר, מתוחכם יותר, חזק יותר וגם גאה יותר בזהותו היהודית. קצינים רבים מספור הפכו לבבואה מרגשת של אותו כהן משוח-מלחמה מן המקרא, שהיה ניצב לפני הגייסות ואומר "שִׁמְעוּ יִשְׂרָאֵל אֲתֶם קְרִבִּים הַיּוֹם לְמִלְחָמָה עַל אֵיבֵיכֶם, אֵל יִרְךָ לְבַבְכֶם, אֵל תִּירָאוּ וְאֵל תִּחַפְּזוּ וְאֵל תַּעֲרִצוּ מִפְּנֵיהֶם – כִּי ה' אֱלֹהֵיכֶם הֵהָלֵךְ עִמָּכֶם לְהִלָּחֵם לָכֶם עִם אֵיבֵיכֶם לְהוֹשִׁיעַ אֶתְכֶם". ולא מדובר ברטוריקה צבאית ריקנית של סיסמאות לאומניות – אלא בתודעה עמוקה של מלחמת הציוויליזציה היהודית והמערבית בכוחות האופל. אילו הכירו לוחמי תשפ"ד את שירו של צוויג, שמקורו בפסוקים אלה עצמם, היו ודאי שואגים אותו ביציאה לקרב.

שירי מלחמת תשפ"ד כבר נכתבים ועוד ייכתבו. יהיו בהם שירי זיכרון כואבים, שינסו לגעת בקצה הציפורן בתהומות השכול והאובדן שהביאה אותה שבת שחורה ומה שהתחולל בעקבותיה. אבל יהיו בהם גם פזמוני ניצחון, סוגה שנעדרה מן הזמר הישראלי מאז גאתה במוצאי מלחמת ששת הימים. הם עוד ייכתבו.

בין הזיכרון לניצחון, כבר צץ לו שיר מסוגה כמעט בלתי מוכרת, סוגה המשיבה אותנו לאלתרמן ולאצ"ג: שיר נקמה. "ורעם פגזים לאַזְנֵינוּ תַפִּים / ומטח מקלעים – מנגינה / יהודי מניצח על תזמורת נקם / באנטנות שריון ממוצע". ולא, לא מדובר בשיבה אל קמאיות ששכחה את ההומניות, אלא בהבנה שלעיתים הנקמה היא המעשה המוסרי. אין ספק בכך, שהרי בימים כתיקונם מחבר השיר מוביל משלחות חילוץ מאסונות טבע ורעידות אדמה – כפי שעשה בטורקיה, חודשים ספורים לפני שבא לזירות האימה של 7 באוקטובר.⁴⁹ וכך הוא ממשיך:

ומבט אחרון על לוחם יהודי: / הוא עדין בכל נים נשמתו, / וגופו התמיר נושא המשא
/ של עם שנעור משנתו. // פן. אוהב הוא חיים וקולות ילדים / וקול גשם פוגש אדמה,
/ אך היללה רופא הוא נפשה של אמה /... בנקמה!

רוח הנקמה עוד תהדהד, כי האסון אולי מתרחק אבל זוועותיו הולכות ונפרשות לפנינו ככל שהימים עוברים, וכאביו יליו רבים מאיתנו עוד שנים רבות. אבל יהודים אינם טובים בנקמות; הם חשים נוח יותר עם בניין, נטיעה ואהבת אדם. וכשהתותחים רועמים, מתמלאת הרשת תמונות של תינוקות נולדים בעורף ושל חיילים מנגנים בחזית. אולי לא במקרה, ממש בראשית המלחמה, נפתח משכנה החדש, המרהיב והמאופק, של הספרייה הלאומית. מאולמות הקריאה הנעימים, שהכול בהם חדש עם ניחוח ישן, נפקחים קירות זכוכית אל גינה של חורש ארצישראלי ואל נופיה של ירושלים. המלחמה ביטלה את הטקסים, ובשקט החלו לפקוד אותה אוהבי הספר; חלקם ביקרו כאן בהפוגה מן המילואים, וסבבו באולמות עם הנשק.

והנה בסרטוני עידוד ובקבוצות הוואטסאפ שב ועלה אל הזיכרון הציבורי שיר ניצחון אחד, גם הוא משל נעמי שמר. הוא נכתב עוד ב-1984, אבל נדמה כעת כמתאים כל כך: אותנו לא מנצחים כל כך מהר. וכמה אזרחי, יומיומי ואוהב חיים הוא שיר הניצחון הזה.

מחלוני אני רואה / רחוב כמו נהר גואה / ואנשים לעבודת-יומם הולכים. / ותינוקות
של בית-דבן / עם הילקוט שעל גבם / ובידיהם כמה ענפי-הדס פורחים. // פתאום זה
בא ומתפרר / ולעצמי אני אומר: / לא, לא, לא תנצחו אותי, / לא מנצחים אותי כל
כך מהר.

*

ישראל של תשפ"ד אינה ישראל שנסוגה מעזה, אובדת עצות וחסרת אמונה. גם

לוחמיה אינם לוחמי תש"ח אלא חזקים מהם: הראשונים היו שארית פליטה, קיבוץ גלויות מורכב, נושאי מסורת ארוכה של חוסר אונים, ראשונים לשאת נשק. בלחימתם היה "טוהר הנשק" – אבל היו גם פשעי מלחמה. לא כך, כנראה, אצל לוחמי תשפ"ד, בני הארץ, הבאים מחברה חזקה שהתפתחה כאן בלי ששמנו לב. מחקרים עוד ינתחו את התהליכים החברתיים והאידיאולוגיים שהובילו להופעתה של הישראליות החדשה, על הגבורה והעוצמה שבה. כך או אחרת, בידיה היכולת להציל את עזה מעצמה – ואותנו ממנה.

י. עזה החדשה

לֹא בְצִדְקָתְךָ וּבְיִשָּׁר לְבָבְךָ אֵתָּה בָּא לְרִשֵּׁת אֶת אֶרֶץ – פִּי [=אלא] בְּרִשְׁעַת הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה ה' אֵלֵהֶיךָ מוֹרִישֵׁם מִפְּנֵיךָ. (דברים ט', ה)

תשפ"ז, 2027. עולים על האופניים בבארי לסינגל שמוליך אל הים. עוברים דרך נאח'ביר, בארי הישנה, חוצים את ערוץ נחל סחף, ומושכים מערבה, דרך השדות של ג'וחור א-דיק, ומגיעים אל החוף. 5 קילומטרים בלבד בנופי הארץ הטובה. על הים, מדרום לעזה ההיסטורית, אנו מחכים לחבר'ה שעשו דרך ארוכה יותר, אבל בטרקטורון, על החולות: הם התחילו בפארק הלאומי באשקלון, מלווים את הגלים כל הדרך אלינו. עוברים את תחנת הכוח ומסוף הפחם, ממשיכים – חוף זיקים, חוף שקמה, והנה המרינה של רימאל. עוד קצת דרומה ואנחנו נפגשים. הנה כך נמלטנו מן האספלט ומן הערים המקומטות אל השקט המבורך שטוף השמש הרכה של הפריפריה הדרומית שלנו.

עזה היא איננה. מה שלא עשו מטוסי חיל האוויר עשו כוחות היבשה, ופיצוץ המנהרות. כוחות גדולים עמלו אחר כך על פינוי ההריסות, חושפים מחדש את הקרקע החולית ומשיבים אותה לחיים בבוסתנים של עצי לימון, שקד וזית. במקומה של כיכר פלסטין, במרכזה הישן של העיר, ניצב עמוד הזיכרון הגבוה, מזכיר את הטבח האכזר של השבת השחורה שהביא על עזה את סופה. מי שמתקרב אל העמוד מוצא תחתיו כניסה לרשת של מנהרות, שנפתחו אל השמיים; לאורך קירותיהן מסופר סיפורה של עזה, תחנה אחר תחנה, ממש כמו שנגלל במאמר הזה. הסיפור אינו משמיט דבר: הוא מספר על המצרים ועל הפלשתים, על חזקיהו, שלמה ושמשון, על הממלכים ועל העות'מאנים הנבטים והערבים. הוא מספר על החקלאות ועל המסחר, על הדייגים ועל הימאים, על תושבי הקבע ועל הבדואים. הוא מספר על הנוצרים שנדחקו מן העיר, על היהודים שהתיישבו ועזבו, על מלחמת השחרור ועל הפליטים. על הממשל הצבאי המצרי ועל הממשל הצבאי הישראלי, על אונר"א ועל הפת"ח, על הרשות הפלסטינית ועל חמאס. הוא מספר על פירותיו הרעילים של חינוך לשנאה, על טירוף ההתחמשות וההתבצרות, על מערכת המנהרות ועל סבבי הלחימה שהרחיבו את העיר שוב ושוב ושוב. וכמובן, על מתקפת ההתאבדות הרצחנית והאכזרית של עזה נגד

הציונות והיהודים, שהכריחה אותם להכרית אותה מעל פני האדמה, לזיכרון עולם. וקצת מעבר לאנדרטה ולמוזיאון, מתפתלות סמטאותיה הצרות של עזה העתיקה. חלק ממנה משופץ כעת, משוחזר, ובעוד כמה שנים תהיה כאן מעין בת זוג דרומית ליפו: מעט תושבים, בתי קפה, מתחם אירועים.

מעט מדרום לשובר הגלים הישן של רימאל מתחילים למדוד לקראת הקמתה של עיר חדשה, שעולים מצרפת כבר רואים בה את החרוז הבא בשרשרת של נתניה, תל-אביב ואשדוד. האדריכל הוותיק זאב דרוקמן נקרא להוציא את התוכניות שרקם למען ימית בשנות השמונים, ולהתאים אותן למאה ה-21. החזון הים תיכוני שהגה אז, של עיר בגווני לבן הפתוחה אל הים, מפרידה בין כלי רכב להולכי רגל ומטפחת במבנה שלה, המזמין להיות בחוץ, את המפגש האנושי היומיומי⁵⁰ – עתיד לקרום כאן עור וגידים, עם כל האור וכל הפנאי שהשלום החדש הביא איתו.

הערבים, כמובן, לא נעלמו. אבל שנים ארוכות של חינוך פונדמנטליסטי, וחוויות קשות בסבבים הרבים, הפכו את האוכלוסייה של עזה לכזו שאי אפשר להיות לצידה בשלום ללא תהליך ארוך וקשה של "חינוך מחדש". הרעיון שעלה בתחילה – לבנות מחדש את עזה, בהשקעה אדירה, ולהשיב אליה את תושביה הקודמים – נפסל במהירות ביום שאחרי. זה היה חסר היגיון: במציאות כזו, הביטחון יכול היה להיות מושג רק אם השליטה הייתה נותרת בידי צה"ל, שהיה שב בכך לתפקיד של כוח כיבוש זר המבצע שיטור הדוק ויומיומי בארץ עוינת. זו אינה מלאכה שצה"ל יכול לבצע בהצלחה לאורך זמן.

נוסף על כך, שיבת הפליטים לעזה המשוקמת הייתה מתפרשת גם כסוג של ניצחון, וצריבת התודעה של "הנפכה השנייה" הייתה מאבדת את כוחה. "לעולם לא עוד", נשבענו, נחוישים להשם את המקום ממנו באים עלינו לכלותנו. עזה הייתה חייבת להימחק.

אבל די בעזה חרבה אחת כדי להותיר חותם של הכרעה. את דיר אל-בלח וחאן-יונס, הסיקו בירושלים, אפשר ואך כדאי לשקם, ולהביא אליהם חזרה חלק מהתושבים המקומיים הוותיקים – המוכנים לחיות בשלום תחת שלטון ישראלי. נכונות זו כרוכה במערכת חינוך אחרת ובהעדרה המוחלט של הסתה אנטי ישראלית במסגדים. לרוב האוכלוסייה שהצטופפה בעזה, נפתחות כעת הזדמנויות חדשות, בעיקר מעבר לים: ישראל יזמה את פרויקט שיקום הפליטים הגדול, שנועד לסגור את המעגל שנפתח ב-1948. השיקום והקליטה, עם מענקי פיצוי נדיבים ומנגנון פיוס היסטורי במדינות ערב, באירופה ובדרום אמריקה, הם פרויקט ענק שחייב התגייסות של הקהילייה הבינלאומית ונחישות דיפלומטית של ישראל; אך תוצאות המלחמה הפכו אותו לכמעט מובן מאליו. השיקום הוא גם הפרויקט האחרון של אונר"א, שתפקידו ההיסטורי נגמר, בלחצה של ישראל. בישראל עדיין מתנהל ויכוח, אם לייחד – כמין

מחווה של סגירת המעגל – גם מוזיאון ל"נכבה" ולפליטות, שייתן מקום מכובד לסבל שאין להתכחש לו. אונר"א תתרום את רוב הידע, ורחובותיה ההרוסים של ג'באליה את הסטינג.

רק מושבים בודדים בין יישובי גוש קטיף מוקמים מחדש. חשיבותם האסטרטגית ירדה, והנטייה כעת היא ליצור יישובים גדולים יותר וחקלאיים פחות. בירת הגוש הוותיקה, נווה דקלים, מוקמת מחדש כעיירה, ובתוכה ישיבת ההסדר ששבה אליה מאשדוד והמרכז למורשת גוש קטיף. על חוף הדקלים מוקם שוב מלון המספק משהו מאווירת חופי סיני. ראשון היישובים הציוניים ברצועה, כפר דרום, מוקם מחדש, בשלישית, ומבהיר: הפעם אנחנו כאן, וכאן נישאר.

הצבא לא פושט מדיו ועל המשחתות הישנות לא מטעינים תפוחי זהב. אבל כן, מושג השלום חוזר למשמעותו המקורית. הדלתות בבארי אינן ננעלות בלילה, וגם לא בשדרות ובכפר עזה, בכפר מימון ובסעד. אפילו על השערים הצהובים שוקלים לוותר. בשדות נירים, הרצף הירוק מוחק את הקו ששימש פעם להפרדה בין הצבא המצרי ליישוב העברי. כעת התלמים נושקים לערוגות של עבסאן א-סע'ירה, ושיתופי פעולה חקלאיים מתחילים להירקם.

ממושב הטרקטור הגבוה שלו, חקלאי בקיבוץ המתחדש נחל עוז רואה שדות מלוא האופק, עד הים.

- 1 ראו המפות בסוף ספרו של בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים**, תל-אביב: עם עובד, תשנ"א.
- 2 זהר לבקוביץ', **"רצועת הבעיות"**, מתוך **רצועת עזה – דפי רקע**, מסמך של קצין חינוך ראשי – אגף הדרכה והסברה, משנת תשל"ב.
- 3 ייחודית לאונר"א גם הקביעה כי כדי להיחשב כפליט ממלחמת השחרור, די בתושבות של שנתיים (!) בתחומי פלשתינה המנדטורית. וראו גם ארלין קושנר, **"בעיית הפליטים של האו"ם"**, **תכלת** 23, 2006, עמ' 54 – 71.
- 4 הוועדה קיימת רשמית עד היום ומגישה בכל שנה דו"ח לעצרת הכללית – שבו כתוב שדבר לא השתנה מאז הדו"ח הקודם. את הקביעה כי "הזמן אינו בשל ליישום שיבת הפליטים" קבעה הוועדה בשנות השישים, ומאז למעשה לא פעלה באמת.
- 5 ראה ארנון גולן, **ישראל והרצועה – העשור הראשון**, חיפה: אוניברסיטת חיפה, תשפ"א, עמ' 135 – 151.
- 6 אינני נכנס כאן לוויכוח על קיומו של "טבח" או פשעי מלחמה בחאן-יונס או ברפיח במהלך אירועים אלה.
- 7 יעקב טובי, **"מדיניות ישראל כלפי רצועת עזה ופליטיה"**, נובמבר 1956 – מארס 1957, **"ג'מאעה"**, 2 (תשס"א), עמ' 9 – 53, בעמ' 18 – 25.
- 8 חגי הוברמן, **קהילה יהודית בעזה**, ירושלים: מדרשת ראשית ירושלים, תש"ף, עמ' 104 – 110.
- 9 ראו מברק של משרד החוץ אל גולדה מאיר ואבא אבן, שייצגו את ישראל באו"ם ובארה"ב, מ"מ 14 בפברואר. מופיע בספר **תעודות למדיניות החוץ של ישראל – כרך שנים עשר: מלחמת סיני המערכה המדינית אוקטובר 1956 – מארס 1957**, ירושלים תשס"ט, עמ' 547. לגיתוח שלל התכתובות הללו ראו טובי, **"מדיניות ישראל"**.
- 10 דברי שרת החוץ גולדה מאיר בישיבת המשלחת לאו"ם, 24 בדצמבר 1956. שם, עמ' 285.

- 11 דוד בן-גוריון, יומן, 10.3.1957, ארכיון בן-גוריון.
- 12 כניסוחו של משה שמש, במאמר "אש"פ: הדרך לאוסלו – שנת 1988 כמפנה בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית", בתוך **עיונים בתקומת ישראל**, 9, עמ' 186–244, בעמ' 186.
- 13 אריק אריאל ליבוביץ, **קדושת הסטטוס-קוו: ישראל וסוגיית הפליטים הפלסטינים 1967–1948**, תל-אביב: רסלינג, 2015, עמ' 285.
- 14 שם, עמ' 140.
- 15 משירו של דודו ברק, בלחנו של אפי נצר, "פרחים בקנה", שבוצע על ידי להקת חיל התותחנים ב-1970.
- 16 מפרוטוקול ישיבת הממשלה, י"א בסיון תשכ"ז, 19.6.1967, החלטת 563.
- 17 יחיאל אדמוני, **עשור של שיקול דעת: ההתיישבות מעבר לקו הירוק, 1967–1977**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1992, עמ' 216.
- 18 מתוך שירה של נעמי שמר, "בהיאחזות הנח"ל בסיני", שנכתב בעקבות ביקורה במקום. התפרסם בביצוע להקת הנח"ל ב-1969.
- 19 השיח האנטי-קולוניאלי רואה את כל פעולותיו של המתישב או הכובש כרעות. הנה כך כתוב במאמר אקדמי על השליטה הישראלית והישגיה: "מטרתו של הבידורכו [...] הנמכת שיעורי התמותה, עידוד הכלכלה, יצירת גשגוג, עיצוב הזהות הקולקטיבית של האוכלוסיה – כל זאת במטרה לדכא את הלאומיות הפלסטינית". נבי גורדון, "על נדוניות וכלות: ניתוח מבני של הכיבוש הישראלי", בתוך **סוציולוגיה ישראלית** ט (2), עמ' 271–296, בעמ' 277.
- 20 מתוך **שלוש שנות ממשל צבאי 1967–1970**, היחידה לתיאום פעולה בשטחים – משרד הביטחון, 1970, עמ' 4.
- 21 לשון **אטלס כרטא לתולדות מדינת ישראל: העשור השלישי**, תל-אביב: כרטא, 1983, מפות 166–167.
- 22 הוברמן, קהילה יהודית בעזה, עמ' 117; ישעיהו פולמן, סיפורה של גדר הפרדה, ירושלים: כרמל, תשס"ד, עמ' 27. וראו רונן טראובה, "גאל אלון והסוגיה הפלסטינית: מהכחשה להכרה", בתוך אביבה הלמיש ועופר שיף (עורכים), **ישראל 1967–1977: המשכיות ומפנה**, שדה-בוקר: 2017, עמ' 407–431. המעבר של אלון משלילת קיומו של עם פלסטיני להכרה בו, המוצגת כהתפתחות והתפכחות, היא אולי סיפורה העצוב של תפיסת העולם ההגמונית בישראל, שאימצה בלית ברירה את הנרטיב שטיפחו הפליטים וחבריהם משלהי שנות ה-50, נרטיב הלאום הפלסטיני, המשמש עד היום מכשול עיקרי לשלום באזור.
- 23 הוברמן, קהילה יהודית בעזה, עמ' 115–116.
- 24 **אזור רצועת עזה וצפון סיני – תכנית אב**, משרד
- הביטחון – הצוות לתכנון אב לרצועת עזה וצפון סיני, אוקטובר 1972. מובא אצל הוברמן, קהילה יהודית בעזה, עמ' 136–138.
- 25 בפסקה זו "דילגנו" על מלחמת יום הכיפורים בסתיו 1973; מלחמה זו לא שינתה את מעמדה של עזה, ולמעשה היא חלפה כמעט "מעליה".
- 26 הוברמן, קהילה יהודית בעזה, עמ' 171; שמעון אלקבץ, "לך תמכור נופש בעזה", **חדשות**, 4.2.1988.
- 27 ראו מודעה ב**מעריב**, 26.6.1987, עמ' 3.
- 28 מספר הפרות הסדר ביהודה ושומרון עלה דרמטית מסוף שנות השבעים אל אמצע שנות השמונים (שאל משעל ורואן אהרוני, **אבנים זה לא הכל: האינתיפאדה ונשק הכרוזים**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1989, עמ' 29). גם ברצועת עזה החלו להתגבר פעולות של טרור באמצע שנות השמונים, אם כי עד לפריצת האינתיפאדה עלייה זו במתיחות נבלמה באפקטיביות בפעולות תגובה הרתעתיות של המתישבים – ולעתים גם של צה"ל (ראה הוברמן שם, עמ' 174).
- 29 שמש, "אש"פ: הדרך לאוסלו", עמ' 193–201.
- 30 דויד גרוסמן, **הזמן הצהוב**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2007, עמ' 171.
- 31 הוברמן, קהילה יהודית בעזה, עמ' 139–142.
- 32 אהוד יערי וזאב שיף, **אינתיפאדה**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, תש"ן, עמ' 198.
- 33 שמש, "אש"פ: הדרך לאוסלו".
- 34 משה לסיק, "האינתיפאדה והחברה הישראלית: פרספקטיבה היסטורית", בתוך **המלחמה השביעית: השפעות האינתיפאדה על החברה הישראלית**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1990, עמ' 17–37, בעמ' 22.
- 35 אריה שלו, **האינתיפאדה: הסיבות, המאפיינים, ההשלכות**, תל-אביב: פפירוס, תש"ן, עמ' 21–27.
- 36 זאב דרורי, "המלחמה בטרור, מלחמת המפרץ והבין הלבנוני", **העשור החמישי: תשמ"ח–תשנ"ח (1988–1998)**, ירושלים: יד בן-צבי, 2021, עמ' 121–144, בעמ' 122–130.
- 37 תיאורה של ד"ר אסנת סוויד, שחקרה את תושבי הגוש אחרי העקידה. ראו אלישיב רייכנר, "כשמתבוננים בעקורי גוש קטיף, אפשר לראות את מאפייני הפליטות", **דיקון**, מקור ראשון, 11.7.2022.
- 38 בתקופה המדוברת טרם נחשף תהליך אוסלו, והמגעיים היו מול המשלחת הירדנית-פלסטינית, ולכאורה לא עם אש"ף. אבל משלחת זו הייתה קשורה בטבורה לאש"ף, וערפאת כיכב בעיתוננים כדמות שמניעה את הטרור מצד אחד – אבל היא הפרטנר לשלום המקווה מצד שני.
- 39 **חדשות**, 15.3.1993, כותרת ראשית.

- 40 ב-1997 דיווחה הלשכה הסטטיסטית הפלסטינית על יותר ממיליון (!) איש בעזה, מספר שאם הוא נכון מעיד על גידול בלתי אפשרי של כמעט 30% בתוך ארבע שנים. ראו Yakov Faitelson, "The Politics of Palestinian Demography", *Middle East Quarterly*, Spring 2009, pp. 51–59.
- 41 יובל בלומברג, מלכודת אוסלו, ירושלים: סלע מאיר, 2023, עמ' 92–97.
- 42 על המניעים לתפנית האסטרטגית של שרון נשברו קולמוסים. לווית חריפה אך משכנעת, הקשורה באינטרס אישי דווקא, ראו הוברמן, קהילה יהודית בעזה, עמ' 197–199. מורי הרב בני אלון, ששימש שר עד שפוטר כדי להעביר את תוכנית ההתנתקות, סבר ששרון לוקה במה שהוא כינה "תסמונת המייסדים", המעדיפים להחריב את יישובינו ובלבד שלא להוריש אותם למי שאינם סומכים עליהם. הוא השמיע את התזה לשרון עצמו, וזכה בסוג של אישור עקיף. הסבר מרתק אחר, הנשען על עדותו של וייסגלס, מציע כי מטרתו של שרון הייתה הקפאת התהליך המדיני. ראו זכי שלום, "תכנית ההתנתקות כסיפור הצלחה שטרם סופר", בין דת, לאום וארץ: המאבק על הזהות היהודית בעת החדשה, אריאל: אוניברסיטת אריאל,
- 2014, עמ' 70–78.
- 43 "מהר מהצפוי: הפלסטינים הציתו את בתי הכנסת", *ynet*, 12.9.2005.
- 44 יעקב פייטלסון, "התהליכים הדמוגרפיים בארץ ישראל, 1800–2013", עדכון נייר עמדה, המכון לאסטרטגיה ציונית, 2013.
- 45 שם.
- 46 Daniel Estrin and Abu Bakr Bashir, "Thousands of Palestinians Are Leaving Gaza", *NPR*, July 4, 2019.
- 47 מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, תופעת הגירת צעירים מרצועת עזה, מזכר, ספטמבר 2023.
- 48 Keith Fray, Steven Bernard and Alan Smith, "The Gaza Strip – in Charts", *Financial Times*, 16.10.2023.
- 49 מחבר השיר הוא אלוף-משנה גולן ואך, מפקד היחידה הארצית לחילוץ והצלה.
- 50 מיכאל יעקובסון, "ימי ימית: 7 השנים הטובות והסוף המר", *Xnet*, 8.4.2012.